

K N O B
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk
gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out

Sypro Media Groep

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951
KNOB@wxs.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950

ISSN 0166-0470

INHOUD

De bouwhistorie van het Huis te Linschoten Joop van Schaik	141
De introductie van het Hollands classicisme in Zweden, aan de hand van twee woonhuizen van de familie De Geer Badeloch Noldus	152
Het 'Heerehuys van Buyten Zorgh' Carla S. Oldenburger-Ebbers	165
Publicaties	
D. Spoel, Vier huizen in Hattem bouwhistorisch onderzoekt (recensie Dirk J. de Vries)	171
A. Viersen e.a., 'Fluisternd Gruis', van kasteelheer tot gastheer (recensie Dirk J. de Vries)	173
Walter Kramer, De Noorderkerk te Amsterdam (recensie Joris Snaet)	174
Monumentenzorg	
Ir J.A.C. Tillema overleden (G.W. van Herwaarden)	176
KNOB	
Algemene ledenvergadering 10 april 1999 Haarlem De KNOB op uw computer Studiedag Duitse Huis Utrecht 19 november 1999	177
Summaries	178
Auteurs	180

Afbeeldingen omslag

*Voorzijde: Huis te Linschoten, schouw in de zaal, ca. 1650
(foto G.Th. Delemarre 1994)*

*Achterzijde: Stockholm, Riddarhuset, Justus Vingboons e.a. 1653 e.v.
(foto K.A. Ottenheym 1998)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 98, 1999, nummer 4

De bouwhistorie van het Huis te Linschoten

Joop van Schaik

Inleiding

Het omgrachte Huis te Linschoten is gelegen in de gemeente Montfoort, in het zuidwesten van de provincie Utrecht.

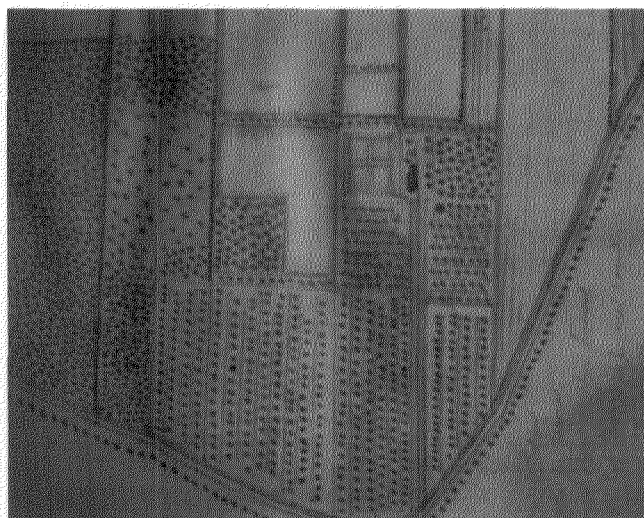
In de loop der jaren is al het één en ander over het huis gepubliceerd.¹ In het boek over het landgoed Linschoten dat in 1994 verscheen, werd door R. Stenvert een hoofdstuk gewijd aan de bouwhistorie van het huis.²

Van ouds wordt aangenomen dat het Huis te Linschoten uit twee delen, van verschillende datum, bestaat. Stenvert meent echter dat het huis in één keer werd gebouwd. Onderzoek in onder meer het huisarchief heeft thans aangetoond dat het Huis te Linschoten inderdaad in fasen is ontstaan. Onderzoek van het huis zelf heeft dit bevestigd. Inmiddels blijkt zelfs dat een muur van een oudere boerderij in het huis is opgenomen.³ Ook werden andere ontdekkingen gedaan over het huis en over de aanleg van het 'grand canal'.

De boerderij in de Hoge Polder

Het Huis te Linschoten staat in de Hoge Polder. Deze ligt op de zogenaamde Linschotenstroomrug tussen Montfoort en Woerden.⁴ Een groot gedeelte van deze stroomrug werd in de loop der eeuwen afgegraven, waarna de klei met vletschuiten naar de Woerdense pannebakkerijen werd vervoerd.⁵ De boerderij in de Hoge Polder waaruit het Huis te Linschoten is ontstaan wordt in het huisarchief voor het eerst vermeld in 1572, toen Adriaen Jansz. eigenaar was. Hij was meester van de vicarie van het Onze-Lieve-Vrouwe-Altare in de Sint-Janskerk te Linschoten. Deze vicarie had een jaarlijkse los-rente gevestigd op zijn hofstede in de Hoge Polder.⁶ In 1629 verkocht de toenmalige eigenaar, Jan Jansz. Spaignart, 'twee mergen lants mit huijs berch schuyr ende beplantinge gelegen op de Hogenpolder' aan Johan Strick. Daarbij werd bepaald dat Spaignart het huis en het weiland nog één jaar vrij van pacht zou mogen gebruiken tot Petri ad Cathedram (22 februari) 1630.⁷

Op een kaart van kort na 1638 (afb. 1) is de stal van de boerderij nog afgebeeld met een grijs, vermoedelijk rieten, dak. Ten oosten ervan stond een schuur. De boerderij lag aan het einde van een pad dat de verbinding vormde met de Noord-Linschoterdijk.⁸ Strick kocht de eerste percelen in de Hoge Polder in 1626 en toen hij in 1648 overleed, bezat hij er bijna alle landerijen. Omdat hij van de verkopers de con-

Afb. 1. Detail van een kaart van de Hoge Polder en van de Hoge Kamp. Vermoedelijk vervaardigd door Jan van Diepenem, na het gereedkomen in 1638 van de 'Huijse van Linschoten'. Gekleurde tekening op perkament, 685x851 mm. Verzameling Stichting Landgoed Linschoten, LL224a. Foto D.J. de Vries 1998.

cessies voor het ontgronden overnam kon hij op aanzienlijke inkomsten uit de verkoop van 'steenaarde' rekenen.⁹

De bouwheer

Mr Johan Strick werd geboren in 1583 te Utrecht, overleed aldaar in 1648 en werd begraven in de Domkerk. Strick werd in 1605 kanunnik, in 1621 scholaster en in 1633 deken van het Utrechtse kapittel van Oud-Munster of Sint-Salvator. Als zodanig was hij geëligeerde in de Staten van Utrecht. In 1616 huwde hij met de Zeeuwse Beatrix Gybels (1595-1655). Strick kocht in 1633 van Oud-Munster de heerlijkheid Linschoten, het patronaatsrecht van de kerk aldaar en 3 morgen land in de Hoge Polder.¹⁰

Koning Lodewijk XIII van Frankrijk verhief hem in 1634 als 'escuijer' (schildknaap) in de erfelijke Franse adelstand. Dit vanwege de 'Qualitez et vertus qui sont en la personne de nostre cher et bien aimé Jean Strick'. Tevens werd Strick, op persoonlijke titel, als ridder in de orde van St-Michel opgenomen.¹¹

Het echtpaar Strick van Linschoten-Gybels woonde aanvankelijk op het Utrechtse Oudkerkhof maar verhuisde in 1637 naar een claustraal huis ten Dom, op de hoek van de Domsteeg.¹² Voor dat huis kreeg Strick van Linschoten van de stad Utrecht een dubbel glas-in-lood paneel met het stadswaapen ten geschenke, dat wil zeggen twee bovenramen in een kruisvenster: 'Jan Gerritsz. Bronckhorst glaesschrijver betaelt d'somme van ses ende twyntich guldens voor een dubbelt doorgaende glasch mettet stadswaapen staende in de huysinge van den heere Burger mr Dirck van Velthuijsen dus alhier bij ordonnantie ende quittance f. 24,--'.

Den voornoemden Bronckhorst noch betaelt d'somme van vier ende twyntich guldens mede voor een dubbelt glasch d'Heer van Linschoten in syne huysinge vereert dus hier blyckende als vooren f. 24,--'.¹³

Wapenruiten waren geschenken aan autoriteiten bij nieuwbouw of aanzienlijke verbouwingen van hun huis. Ook aan kerken werden ruiten geschonken zoals in Linschoten na een verbouwing in 1628 en in 1649 door 'wylen een heer en vrouwe van deze plaats'.¹⁴ Jan Gerritsz. van Bronckhorst (ca 1603-1661) was een Utrechts schilder, glasschilder en wapentekenaar. In 1650 vertrok hij naar Amsterdam, waar hij samenwerkte met Jacob van Campen. Hij beschilderde de orgelluiken van de Nieuwe Kerk en voor het Stadhuis op de Dam schilderde hij een schoorsteenstuk in de Vroedschapskamer.¹⁵

De 'Huijse van Linschoten'

Het woonhuis van de boerderij in Linschoten kwam in 1630 ter beschikking van Strick en vermoedelijk ging hij het als pied-à-terre gebruiken. Strick liet in 1634 de nog bestaande herenbank in de Linschotense kerk vervaardigen, hetgeen wijst op zijn aanwezigheid in Linschoten.¹⁶ In 1638 liet Strick het woonhuis van de boerderij vervangen zoals blijkt uit de wapenruiten die hij van de Utrechtse kapittels en van enkele Stichtse steden ten geschenke kreeg. Alleen de ruit van de stad Rhenen werd aangevraagd en geschonken in 1639. Een voorbeeld van een verzoekschrift van Strick is dat aan het kapittel van Sint-Marie te Utrecht:

'Ick onders. bekenne midts dese aenbestaet te hebben aen Jan Gerritsz Bronckhorst glaesschrijver een glas met het waepen van het Capittel van Sint Merrien en heb het doen stellen op den Huijse van Linschoten en dat ter somme van twaelf gul. Versoeck dat U Ed. tot betaling van het selve gelieven ordonnantie te verlenen dit doende

Johan Strick'.

Het besluit van het kapittel luidt:

'Is gelesen seeker geschrift ondt Johan Strick continerende dat zijn Ed. hadde aenbestaet aen Jan Gerritsz. van Bronckhorst een glas met een wapen van desen caple ter somme van twaelff guldens en dat zijn Edele dat hadde doen stellen op zijn den Edele huijse van Linschoten. Ende is volgens Caple

resolutie daerop mergine gestelt. Zijn dese twaelf gulden betaelt bij de Ed. Heer en Mr Johan Haelwich als fabrycksmr'. De kwitantie van Van Bronckhorst luidt:

'Ondersn bekenne ick mits deesen voldaan te weesen van de heere Haelwich. Oirconde deses Actum den 20 7bris 1638

Jan v. Bronckhorst'.

Ook de andere wapenruiten werden geleverd door Jan Gerritsz. van Bronckhorst.¹⁷

Het nieuwe huis werd ongeveer twintig meter breed en ongeveer negen meter diep. Het werd dwars vóór de stal gebouwd zodat een gebouw met L-vormige plattegrond ontstond. Daardoor kwam het overeen met in het rivierengebied voorkomende kapitale 17de eeuwse dwarshuisboerderijen, zoals Rijnveld in Woerden, Bouwlust in Montfoort en Cornelishoeve in Haastrecht.¹⁸

In het onderhuis van Linschoten zijn, aan de linkerzijde, diepe funderingen aangetroffen die wijzen op een kelder. Hieruit blijkt dat het huis de traditionele indeling bezat van een voorhuis, geflankeerd door een opkamer en een zijkamer. Ook deed Linschoten denken aan het, hoger opgetrokken, huis Oudegein in Jutfaas (gemeente Nieuwegein). Oudegein werd in 1633 herbouwd door Adriaen Ploos van Amstel (1583-1639), zwager van Strick's broer Dirk (1592-1633).¹⁹

Het huis Linschoten bestond uit één bouwlaag onder een schilddak met rode dakpannen en met goten op lijsten van geprofileerde bakstenen. Boven de vensters waren strekken. Dit zijn kenmerken van het vroege Hollandse classicisme. De naam van de architect is niet overgeleverd maar die kan in Utrecht, Strick's woonplaats, gezocht worden. Op de bakstenen pilasters, aan weerszijden van het ingangspoortje, stonden zandstenen kogels op voetstukken. Deze gaven de ingang een krijgshaftig accent. Het verdwenen poortje van kasteel Groenesteijn in Langbroek was op identieke wijze uitgevoerd.²⁰ Dergelijke kogels staan ook op de poort van het Bischofshof aan de Utrechtse Servetstraat, dat eigendom was van de Staten van Utrecht.²¹ Laatstgenoemde poort werd in 1634 gebouwd naar ontwerp van Frederik Matthijsz. van Lobbrecht. Hij was 'timmerman' van de Staten van Utrecht en werkte als zodanig aan kasteel Abcoude. Ook werkte hij als particulier architect. Van Lobbrecht overleed in 1644.²² Strick kan, als geëligeerde van de Staten van Utrecht, Van Lobbrecht het ontwerp hebben laten maken van zijn 'maison de campagne' in Linschoten.

Kort na de voltooiing van het huis liet Strick de Hoge Polder en de Hoge Kamp op een kaart vastleggen.²³ Daarop is ook het nieuwe huis met het rode pannendak weergegeven, zij het weinig gedetailleerd. De kaart bevat geen naam van de maker maar er kan de hand in worden herkend van de landmeter Jan van Diepenem, die ook voor het kapittel van Oud-Munster werkte.²⁴ Op het schilderij uit 1654 van het huis, door de Utrechtse schilder Herman Saftleven, (afb. 2) valt het rode pannendak van het herenhuis uit 1638 onmiddellijk op.²⁵

Afb. 2. Huis te Linschoten. Schilderij door Herman Saftleven, 1654. Olieverf op doek 88x128 cm. Verzameling Stichting Landgoed Linschoten. Op het schilderij zijn zowel het huis uit 1638 met de rode dakpannen als het achterhuis en de torens uit 1647 te herkennen. Foto G.Th. Delemarre 1994.

De ontwikkeling van boerderij naar herenhuis komt overeen met die van huize Goudestein te Maarssen dat omstreeks 1620 ontstond door het woonhuis van een boerderij door een herenhuis te vervangen.²⁶ Ook het huis Wulverhorst bij Linschoten ontstond na 1650 door verbouwing van het dwars-huis van een boerderij tot herenhuis.²⁷

In de linkervoorkamer op de beletage van het Huis te Linschoten werd in 1996 de brandmuur van de boerderij ontdekt. Deze bestaat uit met zachte mortel gemetselde gele bakstenen van het formaat 9x19x4,4 cm. Dit formaat alleen zegt weinig over een mogelijke datering want het werd gebruikt tot in de 18de eeuw.²⁸ Opmerkelijker is dat zichtbaar is waar het dak van de boerderij op de muur heeft gerust en waar deze in 1638 verhoogd is om als achtergevel van het herenhuis te dienen.

Uitbreiding met achterhuis en torens

Het huwelijk op 30 november 1647 van Strick's enige zoon mr Johan Strick jr (1625-1686) met Christina Taets van

Amerongen (1627-1686) moet de aanleiding zijn geweest om het herenhuis uit 1638 aanzienlijk uit te breiden en tot kasteel te verbouwen. Christina Taets van Amerongen stamde, anders dan haar echtgenoot, uit een riddermatig geslacht.²⁹

Na afbraak van de stal van de boerderij werd tegen de brandmuur, achter het herenhuis uit 1638, een gebouw van twee verdiepingen met onderhuis en zolder opgetrokken. Tegen de voorgevel van het huis uit 1638 werden twee torens gebouwd. Blijkens de datum op de zonnewijzer op de rechte toren kwamen deze gereed in 1647. Uit een betalingsopdracht van Strick van Linschoten sr aan de schout van Hekendorp, (Reinier IJsbrandtsz. Rosenboom?) blijkt dat in 1646 75.000 bakstenen geleverd werden door de Haastrechtse steenbakker Jan Aertsz.:

'Scholtus van Hekendorp sult nyet willen naelaeten te betalen aan Jan Aertsz. steenbacker tot Haestrecht d'somme van hondert ses ende seventich gulden vijff stuyvers ende dat preciselick binnen die maent van Octobri eerstcomende in betalinge van vijff ende seventich dusent steen ende mits nemende van hem quitantie sal Ulieve voorscr. somme betalinge tegen my verstrecken. Oircont den 12 Augusti 1646. Johan Strick'.

De kwitantie in dorso luidt:

'Ickt onderschreven bekenne ontfangen te hebben uyt handen van die schout Heekendorpe die somme van een hondert gul. en twee en sevent. gul. twee stuyvers van wegen mijn heer Strickt van geleverde steen die ickt hem geleverd hebbe int Jaer 1646.

Actum den eersten September 1646. Jan Aertsz. Steenbacker'.³⁰

Jan Aertsz. was eigenaar van één van de twaalf Haastrechtse steenbakkerijen. Zijn steenplaats was gelegen in Rozendaal tussen Haastrecht en Oudewater en was twee hont (200 roeden) groot. Er stonden een oven, twee loodsen en een huisje.³¹ Jan Aertsz. had al in 1630 aan Strick, als scholaster van Oud-Munster, stenen geleverd.³² Waarschijnlijk zijn de geleverde bakstenen gebruikt om er de in 1647 gereedgekomen torens van te bouwen. Het achterhuis, met de gebruiksruimten, moet al vóór die tijd voltooid zijn. Andere steenleveranties zijn echter in het huisarchief niet terug te vinden.

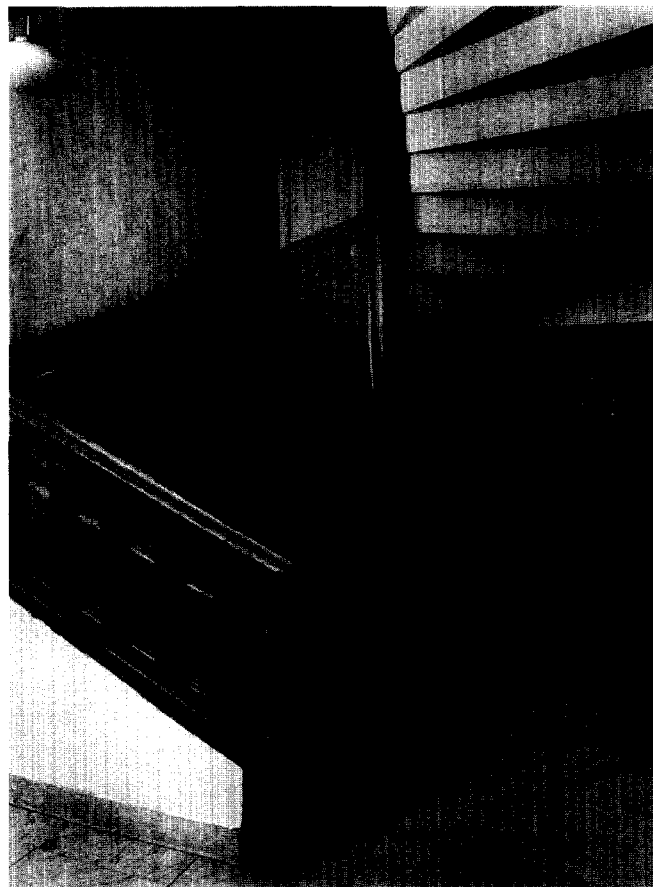
De torens die tegen de voorgevel werden gebouwd dienden om het huis uit 1638 meer aanzien te geven en om het te schoren omdat rond het huis een gracht gegraven werd. De vorm van de torens, een vierkante basis waarboven een achtkant, kwam overeen met de toren van het in 1757 afgebroken Huis te Nes, aan de overzijde van de Linschoten.³³ De torenhelmen van Linschoten kregen klokvormen, ongeveer zoals die van de toren van het uit 1635 daterende en in 1957 afgebroken huis Oud-Wulven te Houten.³⁴

Het interieur van het achterhuis

De hal van het onderhuis wordt door twee bogen van geslepen bakstenen in tweeën gedeeld. Links is de keuken; rechts zijn de kelders. Een gang met tongewelf verbindt de onderhal met de buitendeur met boenstoep in de rechter zijgevel. De kelders zijn overkluisd met tongewelven. De keuken en de onderhal hebben plafonds van troggewelven die bestaan uit geslepen stenen tussen houten balken.

Op de beletage begint een eiken spiltrap die de verdiepingen verbindt (afb. 3). De knop van de spil ontbreekt. De beletage van het achterhuis bevat de zijkamer, thans de 'blauwe kamer', de tussenkamer en de zaal. Deze vertrekken zijn *en filade* gelegen; de verbindingsdeuren liggen in een reeks. De plafonds bestaan uit moerbalken en kinderbinten, waarvan die in de zaal en de gang nog steeds in het zicht zijn. De sleutelstukken in de zaal zijn verwijderd, vermoedelijk toen in de 18de eeuw wandbespanning werd aangebracht.

De vloer van de zaal is beschilderd in een blokpatroon als imitatie van rode en witte marmeren tegels en past daardoor bij de schouw die in dezelfde kleuren is uitgevoerd. De schouw bestaat uit marmeren Toscaanse zuilen en halfzuilen die het houten gemarmerde hoofdgestel dragen.³⁵ Daarboven is een gemarmerde houten boezem, met Ionische zuilen en halfzuilen (afb. 4). Dergelijke schouwen, met marmeren Toscaanse zuilen, zijn bekend van de zalen van Utrechtse huizen naar ontwerp van de architecten Gijsbert Theunisz. van Vianen (ca 1612-1707) en Pieter Jansz. van Cooten (ca 1612-

Afb. 3. Huis te Linschoten. De spiltrap op de beletage, 1647. Foto G. Th. Delemarre 1994.

1663). Zij werkten samen vanaf 1639 en na het overlijden van Van Cooten in 1663 werkte Van Vianen nog door tot 1687.³⁶ De andere schouwen zijn die in de kapittelzaal van de Pieterskerk uit 1650; die afkomstig uit de zaal van Boothstraat 13/15 uit 1662 en die in de zaal van Janskerkhof 16 uit 1663.³⁷

In de boezem van de Linschotense schouw werden de portretten opgenomen van Johan Strick van Linschoten uit 1647 en van Beatrix Gybels als weduwe uit 1650, beide geschilderd door de Utrechtse schilder Jan van Bijlert (1597/8-1671).³⁸

Blijkbaar werd de schouw eerst in 1650 voltooid door plaatsing van het portret van Beatrix Gybels. De Linschotense schouw is van de genoemde schouwen de enige met festoenen van schelpen op het fries. Deze festoenen hebben een opvallende overeenkomst met die op het fries van het binnenportaal in de Korintische orde van het huis Ambachtstraat 5 te Utrecht. Ook dit huis is toegeschreven aan Van Vianen en Van Cooten.³⁹ De lijsten van de schouwstukken zijn alle voorzien van oren. Kenmerkend voor deze schouwen zijn ook de cartouches in kwabstijl. Op het cartouche boven het schoorsteenstuk in de kapittelzaal van de Pieterskerk staat het

Afb. 4. Huis te Linschoten. De schouw uit omstreeks 1650 in de zaal, waarschijnlijk naar ontwerp van Gijsbert Theunisz. van Vianen en Pieter Jansz. van Cooten. Foto G.Th. Delemarre 1994.

jaartal 1650; het cartouche op het altaarmotief eronder draagt het wapen van het kapittel. Op het gekroonde cartouche boven de portretten in Linschoten staan de initialen ISVL en BG van het echtpaar Strick van Linschoten-Gybels. Het dubbele cartouche op het hoofdstel eronder heeft ongetwijfeld hun alliantiewapens gedragen. Op het fries boven de portretten zijn door lauwerkransen gestoken palmtakken in houtsnijwerk aangebracht, als symbolen van de overwinning na een geslaagd leven.

Het exterieur van het achterhuis

In 1645 werkten Van Vianen en Van Cooten aan de woonhuizen Keizerstraat 35 en Wijde Begijnestraat 5 en in 1649 aan het kapittelhuis van de Pieterskerk te Utrecht. Over de tussenliggende jaren zijn tot dusver geen andere projecten van hun hand bekend. Toegeschreven aan Van Vianen en Van Cooten zijn kasteel Renswoude uit 1654 en Huis de Wiers te Vreeswijk (gemeente Nieuwegein) uit 1652-1654, waarvan sinds 1947 alleen nog het onderhuis bestaat.⁴⁰

Het achterhuis van Linschoten kreeg eenzelfde schilddak

als het voorhuis uit 1638, zoals op het schilderij door Herman Saftleven uit 1654 te zien is. De goot van het achterhuis werd echter gesteund door houten klossen en niet door geprofileerde bakstenen lijsten, zoals bij het voorhuis. Het dak van het achterhuis was gedekt met blauwe pannen en de torens met leien in Rijndekking, in tegenstelling tot het dak van het voorhuis uit 1638 dat was gedekt met rode pannen.⁴¹ Op het genoemde schilderij van het huis is, door de verschillende dakbedekkingsmaterialen, dan ook duidelijk zichtbaar welke delen werden toegevoegd.

Opvallend en ongebruikelijk bij een 17de-eeuws buitenhuis is de a-symmetrische plaatsing van de vensters in de achtergevel (afb. 5). Ook bij achtergevels van door Van Vianen en Van Cooten ontworpen Utrechtse huizen, zoals Janskerkhof 16, is deze a-symmetrie opvallend.⁴²

Afb. 5. Huis te Linschoten. Zij- en achtergevel. Foto C. van Schaik 1998.

Tegen de linkerzijgevel werd een latrine gebouwd die sinds lang verdwenen is. Aan het metselwerk in de zijgevels is nog steeds te zien waar het achterhuis aansluit op het oudere voorhuis. Bovendien bevat de zijgevel links een knik. Ter plaatse is een rijtje klezoren te zien, hetgeen wijst op een vroeger hoekverband. Op verschillende bouwfasen wijzen ook de 10-lagen maten; die van het achterhuis is 57-58 cm., die van het voorhuis 55-56 cm en die van de torens 55 cm. De torens staan 'los' van het voorhuis; in de rechter zijgevel lijkt zich een naad af te tekenen, zelfs nog iets verder naar achter dan gewenst is. Ook is het huis verre van haaks als gevolg van het in fasen verbouwen van de boerderij tot kasteel. Het nieuwe achterhuis van Linschoten betekende een verdubbeling van de bebouwde oppervlakte van het huis. Het voorhuis uit 1638 werd ingebouwd tussen de hogere nieuwe delen. Het aldus samengestelde gebouw was meer schilderachtig dan harmonisch maar het leek in ieder geval op een kasteel. Daartoe droeg ook de ophaalbrug bij, die de ingang verbond met een gemetselde brug van twee bogen. De brug was van de laan afgesloten door een hoog hek.

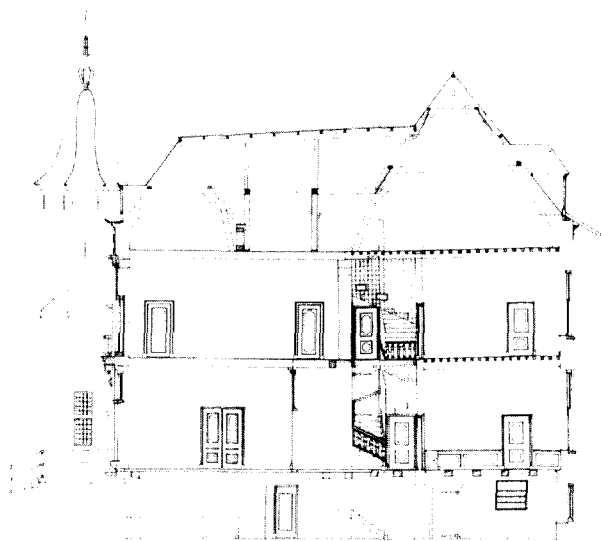
Ondanks de ophaalbrug en het hek werd, in het rampjaar 1672, het Huis te Linschoten door de troepen van koning

Lodewijk XIV geplunderd. Johan Strick van Linschoten jr taxeerde de schade als volgt: 'Het huijs te Linschoten het meeste loot gestolen – 500-. Daer door als mede andersints het huijs gedeterioreert – 1.000-. De bosschen seer geschon-den waarvan de schade meer beloopt als – 3.500-. Van het huijs meer aen meubilen gerooft als 2.000-'.⁴³

De verbouwing van het voorhuis in 1721

Onder het bewind van Adriaan Strick van Linschoten (1650-1724) en diens echtgenote Cecilia van Gerwen (1666-1747) werd het herenhuis uit 1638 op dezelfde hoogte gebracht als het achterhuis. Het kreeg eveneens een onderhuis, twee verdiepingen en een zolder (afb. 6). De vernieuwde voorgevel werd licht a-symmetrisch, met de ingangspartij wat links van het midden zodat deze in het verlengde van de gang kwam. Omdat tevens de gracht vóór het huis werd verbreed impliceerde dit het bouwen van een nieuwe brug van vier bogen en een ingang van het onderhuis onder de stoep. Een eenvoudige steen in de brugpijler bij de ingang van het onderhuis vermeldt het jaartal 1721.

De toen aangebrachte zandstenen ingangspartij is uitgevoerd in Lodewijk XIV stijl. Boven de voordeur kwam een Frans balkon met 'fenêtres à terre'. De kruisvensters werden herplaatst en de benodigde nieuwe bijgemaakt. Van de 17de eeuwse vensters, zoals de kloosterkozijnen naast de voordeur, bleven delen tot op heden gespaard dankzij de sobere restauraties in de 20ste eeuw (afb.7).

Afb. 6. Huis te Linschoten. Doorsnee zuidwest-noordoost omstreeks 1940. Verzameling Stichting Landgoed Linschoten. Foto G.Th. Delemarre 1994.

Afb. 7 Huis te Linschoten. Voorgevel. Foto C. van Schaik 1998.

Op een tekening uit 1744 door Jan de Beijer zijn vazen op het balkon weergegeven, zoals die op het inrijhek; op een andere tekening van zijn hand en op een tekening van Cornelis Pronk uit 1731 ontbreken deze echter.⁴⁴ De voorgevel van het voltooide huis is als achtergrond afgebeeld op een schilderij door Jacob Schrieder uit 1733 en het heeft daarop hetzelfde uiterlijk als thans.⁴⁵

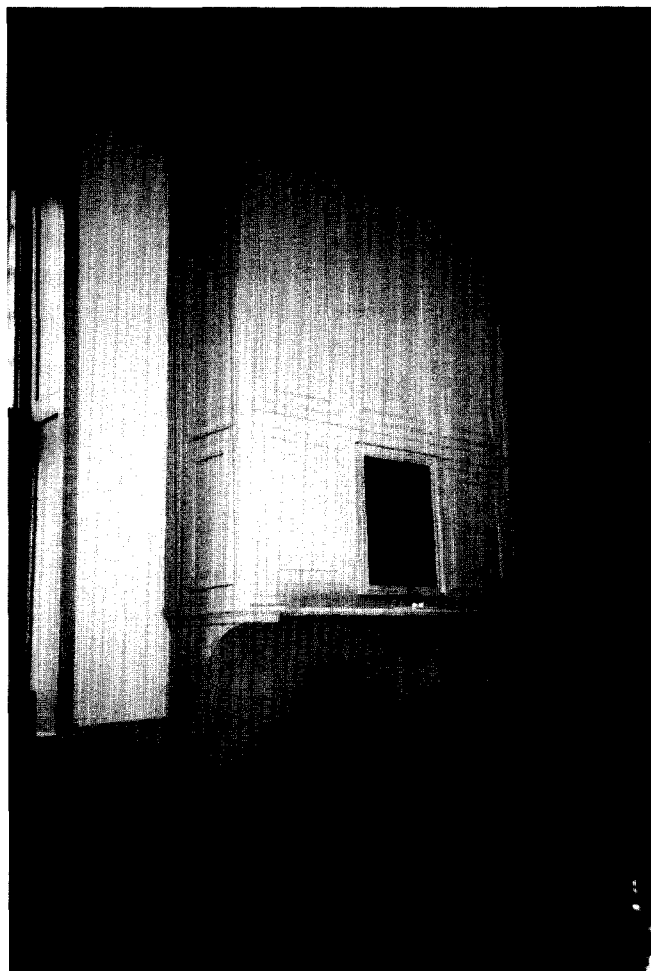
Het interieur van het in 1721 verbouwde voorhuis

Het ruime ondervoorhuis werd gebruikt door het personeel, de leveranciers en in het dagelijks leven ook door de bewoners.⁴⁶ Rechts naast het ondervoorhuis is de eetkamer. Pas in de 18de eeuw werd een apart vertrek bestemd als eetkamer; daarvóór at men in een ruimte die de rest van de dag een andere functie had, bijvoorbeeld in de zaal.⁴⁷ Tegen de achtergevel van de eetkamer is de halfronde gebogen buffetnis. De buffetkast is niet meer aanwezig.

Tussen de vensters is een schouw van het zogenaamde Utrechtse type, uitgevoerd in Lodewijk XIV stijl, zonder wangen en met de penanten direct tegen de muur (afb. 8). De penanten en de rand van de rookkap zijn vervaardigd van grijs-rood marmer. De houten boezen is concaaf afgeschuimd en voorzien van voluten. Tegen de voorzijde is een spiegel met geprofileerde lijst bevestigd. De wanden van de eetkamer waren oorspronkelijk bespannen met goudleer in de kleuren goud en blauw. Het goudleer bedekte ook de deuren; vandaar dat deze aan de kamerzijde niet gebosseerd zijn, met uitzondering van de recent gekeerde kastdeuren naast de buffetnis. Goudleer werd toegepast omdat er geen etensluchtjes introkken en omdat het duurzaam was.⁴⁸ Het goudleer werd vóór 1891 verwijderd.⁴⁹ Onlangs werden enkele gedeelten gereconstrueerd door beschildering in het oude patroon.

Afb. 8. Huis te Linschoten. De schouw in de eetkamer, omstreeks 1721. Foto C. van Schaik 1998.

Afb. 9. Huis te Linschoten. De schouw in de slaapkamer op de beletage, omstreeks 1721. Foto C. van Schaik 1998.

Ook in het vertrek links naast het ondervoorhuis waren de muren oorspronkelijk met goudleer bespannen. De hang-schoorsteen in Lodewijk XIV stijl in deze kamer is in eenvoudiger trant uitgevoerd dan die in de eetkamer. Waarschijnlijk was dit vertrek de dagelijkse zitkamer. Tegen de achtergevel zijn twee bedsteden aangebracht.

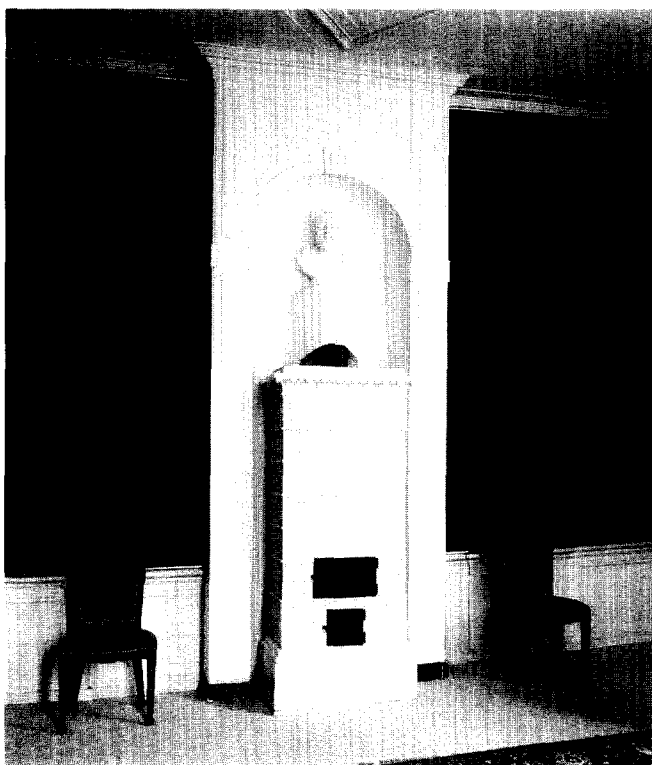
Een hardstenen trap, vermoedelijk uit 1721, verbindt het onderhuis met het voorhuis op de beletage. Het plafond daarvan bestaat uit een enkelvoudige balklaag die grotendeels gerestaureerd is. Rechts van het bovenvoorhuis is een salon, die, te oordelen naar de gevonden resten, ooit met goudleer behangen was.

Links van het voorhuis is een zit-slaapkamer met een bedalkoof die in de 19de eeuw gewijzigd en behangen is. In deze kamer is een schoorsteen met houten schorende wangen (afb. 9). Dit type schouw werd 'cheminée à la Hollandaise' genoemd. In Linschoten werden dergelijke schoorstenen nog ver in de 19de eeuw toegepast, zoals bij Wulverhorst in 1837 en bij Schurenborg in 1865.⁵⁰

De 19de eeuw

In het 2de kwart van de 19de eeuw gaf Emil baron Strick van Linschoten (1798-1849) opdracht aan de Haarlemse architect Jan David Zocher jr (1791-1870) een aantal verbouwingen aan het huis uit te voeren. De voorkamer rechts op de beletage werd van een nieuwe schoorsteen en een stucplafond voorzien. De 'blauwe kamer' kreeg een gestucte schoorsteen-nis en een stucplafond met een ruitmotief. De schoorsteen kwam op een andere plaats dan de (onbekende) voorganger, getuige het nog aanwezige haardgewelf in de keuken daaronder. In de archiefkamer op de verdieping werd een schoorsteen geplaatst die in een late empirestijl is uitgevoerd.⁵¹

De bibliotheek op de bovenvoorkamer rechts werd daar ingericht nadat het woonhuis van Emil Strick van Linschoten, Oudegracht 388 te Utrecht, na zijn overlijden ontruimd werd en ook zijn boeken naar Linschoten overgebracht werden. De verbindingsdeur met de archiefkamer werd toen van imitatie-boekenruggen voorzien en zo tot 'geheime' deur gemaakt.

Afb. 10 Huis te Linschoten. De blauwe kamer met behang uit 1853.
Foto G.Th. Delemarre 1994.

In 1853 kreeg de kamer op de beletage links achter het blauwe papieren behang (afb. 10). Opdrachtgever was Heinrich Alexander von Arnim (1798-1861) als voogd over zijn dochter Elisabeth von Arnim (1834-1919).⁵² Zij had Linschoten in 1849 van haar oom geërfd.⁵³

Elisabeth von Arnim huwde in 1855 Friedrich von dem Bussche Ippenburch (1830-1897) en zij bewoonden het huis aanvankelijk permanent. Daaraan herinnert de toen aangelegde heteluchtverwarming. Haar vader liet in 1856 een deur plaatsen tussen haar slaapkamer aan de voorzijde, links op de eerste verdieping en de daarachter gelegen kamer met rococobehangsels, die als kinderkamer in gebruik genomen werd.⁵⁴ Het is daarom aannemelijk dat toen ook de roos in neogotische trant op de vloer van de kinderkamer werd geschilderd, met daaromheen de letters van het alfabet en de cijfers 1 t/m 10. In 1860 vertrok het gezin Von dem Bussche naar Duitsland.⁵⁵

Het park

Op de kaart die na het gereedkomen van het herenhuis in 1638 werd getekend, is een tuin weergegeven die bestond uit vier rechthoekige perken. Dergelijke geometrische tuinen waren ook aangelegd bij het huis Goudestein te Maarssen uit omstreeks 1620 en bij het in 1633 nieuw opgetrokken kasteel Oudegein te Jutfaas.⁵⁶

Uit het testament van Johan Strick van Linschoten en Beatrix Gybels uit 1644 blijkt dat het herenhuis uit 1638 omgeven was door plantages, boomgaarden, lanen en essenbossen.⁵⁷ Tussen 1647 en 1655 moet de binnengracht gegraven zijn. Een aanwijzing daarvoor is de in 1647 verkregen en in 1655 herhaalde toestemming van het Groot-Waterschap van Woerden om 'de stenen brug in de weg bij de Hoge Polder bij de vaart aan de westzijde van de boomgaard te laten vervallen en oostwaarts te verplaatsen'.⁵⁸ Op de kaart van het Groot-Waterschap van Woerden uit 1670 door David en Justus Vingboons, die de situatie van 1648 weergeeft, is de aanleg nog slechts schematisch afgebeeld.

In het begin van de 18de eeuw werd het weidse voorplein aangelegd. Daartoe werden de sloten aan weerszijden van de laan verlegd en bouwhuizen opgetrokken.

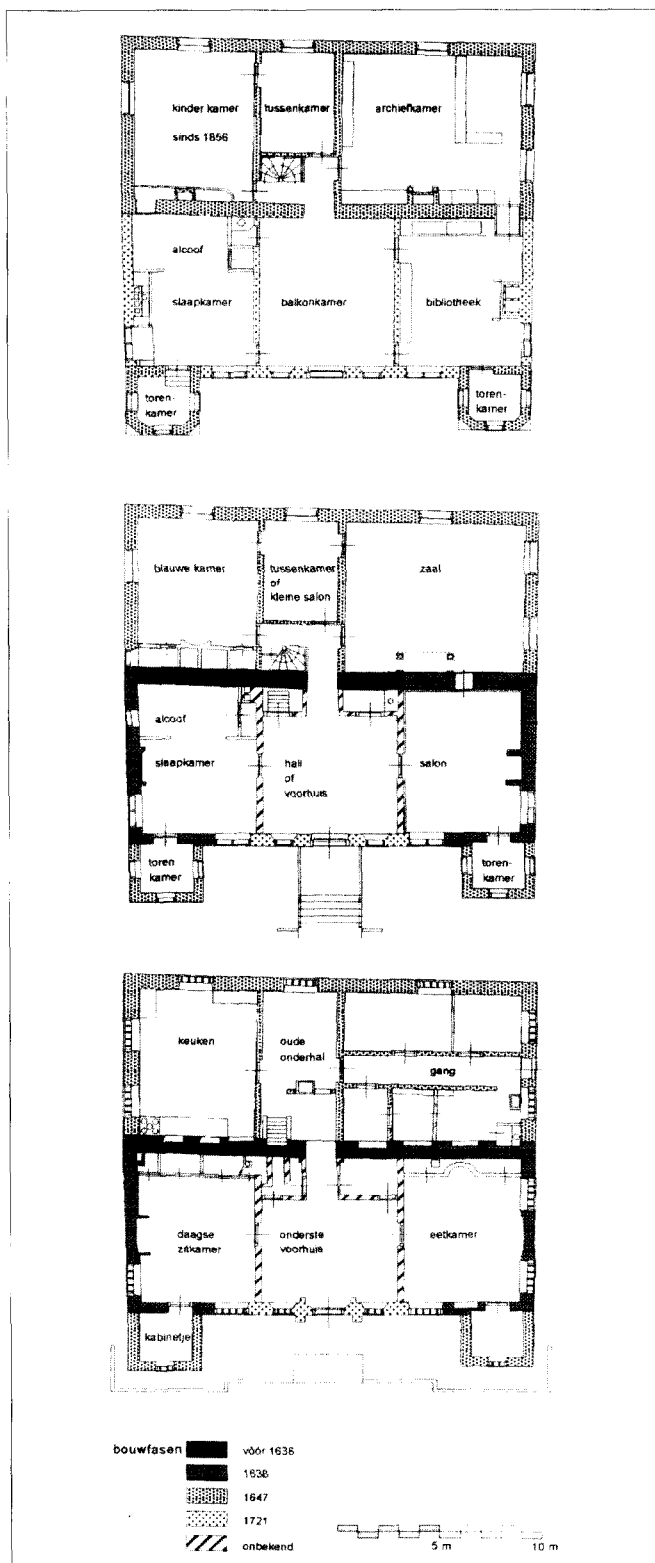
Het 'grand canal' van Linschoten bestaat uit een 800 meter lange waterallee vanaf de binnengracht in de as van het huis en met op het einde bij de Haardijk een ronde vijver. Het staat plaatselijk dan ook bekend als 'de Koekepan'. Het behoort met het in 1708 aangelegde 'grand canal' bij kasteel Renswoude tot de belangrijkste in den lande.⁵⁹ De datum van aanleg blijkt uit een verzoek uit 1735 van mr Johan Hendrik Strick van Linschoten aan het Groot-Waterschap van Woerden 'omme te doen ontgronden en afgraven seekere vier hondert Roeden lands, gelegen Recht aghter den Huijsen van Linschoten op Linschoter Haar, omme een gedeelte van deselve te appropriëren en te maaken tot een vijver ofte kom en sulx tot vergrooing van desselfs plantagien'.⁶⁰

Veel 17de- en 18de-eeuwse structuren verdwenen door de aanleg van een landschappelijk park naar een ontwerp uit 1834 door Jan David Zocher jr.⁶¹

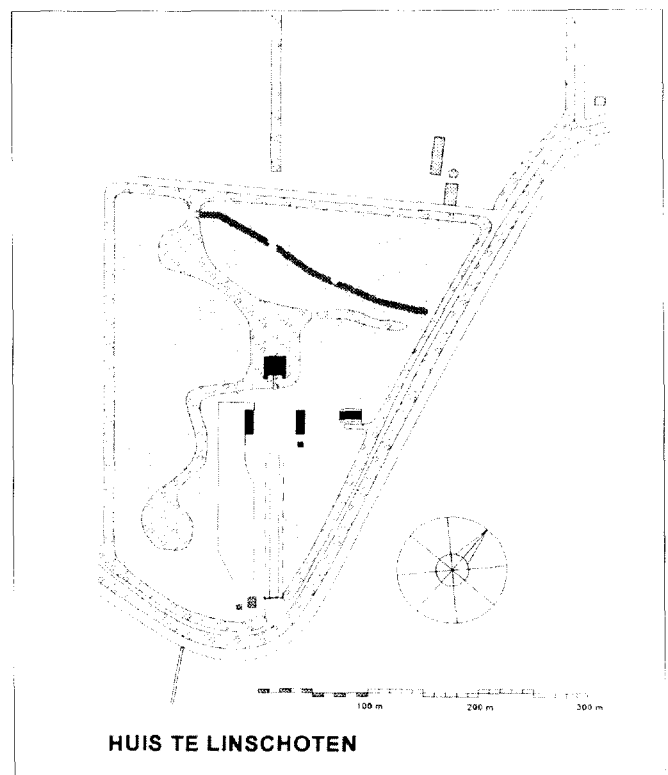
Het monumentale inrijhek aan het begin van de laan bestaat uit vier gemetselde pijlers op hardstenen voeten. Op de hardstenen bekroningen staan zandstenen vazen in Lodewijk XIV stijl. Hierop zijn cartouches aangebracht met profielportretten van Romeinse keizers (afb. 11).

Afb. 11 Huis te Linschoten. Het inrijhek uit omstreeks 1721.
Foto C. van Schaik 1998.

Afb. 12 Huis te Linschoten. Computertekeningen door ir W.J. Raven naar opmetingstekeningen omstreeks 1940 uit de verzameling van de Stichting Landgoed Linschoten. Bouwdateringen J.W.C. van Schaik.

Afb. 13 Huis te Linschoten. Computertekeningen door ir W.J. Raven van de omgeving van het huis.

Het landgoed

Aanvankelijk behoorden bij het Huis te Linschoten alleen verpachte landerijen.⁶² Allengs verwierven de afstammelingen van Johan Strick van Linschoten de aangrenzende boerderijen op de Haar. Tenslotte kocht Emil baron Strick van Linschoten in 1833 de nog 'ontbrekende' boerderij thans genaamd Louisehoeve op de Haar.⁶³ De aangekochte hofsteden waren 'bezet' met steenaarde. De vletsloten op de Haar en in de Lage Polder en de talrijke grienden herinneren er aan dat de omgeving van het Huis te Linschoten sinds de 17de eeuw op grote schaal afgevet en veranderd is.

In 1891 werd het landgoed met negen boerderijen met 321 hectaren verkocht aan G. Ribbius Peletier te Utrecht.⁶⁴

Teneinde het landgoed voor de toekomst te bewaren heeft diens gelijknamige kleinzoon het gelegateerd aan de 'Stichting G. Ribbius Peletier jr tot Behoud van het Landgoed Linschoten'.⁶⁵

Noten

- Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar mr C. van Schaik, dr D.J. de Vries en H. Alta. Zonder hun bijzonder substantiële bijdragen zou ik de bouwgeschiedenis van het Huis te Linschoten niet zo grondig hebben kunnen onderzoeken. Tevens wil ik mr C.G.M. Noordam, drs J.J.C. baron Taets van Amerongen, prof. dr A.W. Reinink, mr P.J. Schipperus, B.J.M. de Wit-van Schaik en ir W.J. Raven bedanken voor hun medewerking bij het tot stand komen van dit artikel.
- 1 Recente literatuur: F.W. van Gulick, *Nederlandse kastelen en landhuizen*, Voorburg 1960, pp. 264-269; F.A.L. de Goederen, E.J.P.J. Mols en J.W.C. van Schaik (red.), *Monumenten te Linschoten*, Woerden 1975, pp. 21-24; Fred Gaasbeek, Charles Noordam, *Montfoort, geschiedenis en architectuur*, Zeist 1992, pp. 224-234; P.W.A. Broeders, *Kasteel- Buiten- en Boerentuinen in de Lopikerwaard*, IJsselstein 1992, pp. 10-41.
 - 2 Ronald Stenvert, 'Bouwgeschiedenis, het Huis en andere opstallen', Wessel Reinink, *Landgoed Linschoten, een geschiedboek*, Bussum 1994, pp. 228-301.
 - 3 Bij restauratiewerkzaamheden kwam in 1996 een gedeelte van de brandmuur van de boerderij tevoorschijn. Vriendelijke mededeling van H. Alta te Linschoten.
 - 4 T. Vink, *De Lekstreek*, Amsterdam 1926, pp. 172-175; H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht*, Utrecht 1982, pp. 177-180; H.J.A. Berendsen, M.I.J.G. Cortenraad, 'Het ontstaan van het landschap in de omgeving van Montfoort' *Heemtiijdinghen* 19 (1983), pp. 41-53.
 - 5 Ook van de Hoge Polder werd een gedeelte afgegraven. De afwatering wordt geregeld door middel van duikers onder de grachten en de Haardijk. Ook kan water worden ingelaten in de slotgracht.
 - 6 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nrs 171-172.
 - 7 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nrs 374-375.
 - 8 Verzameling Stichting Landgoed Linschoten, inv. nr LL 224a.
 - 9 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nrs 259, 529-530, 549, 553.
 - 10 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nrs 1-3.
 - 11 HUA, Familie-archief Grothe, inv. nr 123.
 - 12 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nrs 509-510, 576-577, 648.
 - 13 HUA, Stadsarchief II-1239, Rekeningen van de 2de kameraar Remigii (1 oktober) 1637-1638.
 - 14 *Geheimschrijver* (etc.), Utrecht-Amsterdam 1759, pp. 258-259. Deze traditie is onderzocht door o.a.: Louise van Tongerloo, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 37 (1986), pp. 151-174; Dirk J. De Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, pp. 137-150.
 - 15 Thomas Döring, *Studien zur Künstlerfamilie Van Bronckhorst. Jan Gerritsz (ca 1603-1661), Johannes (1627-1656) und Gerrit van Bronckhorst (ca 1636-1673) in Utrecht und Amsterdam*, Alfter 1993.
 - 16 De Goederen e.a., *op. cit.* (noot 1), p. 17; Meta A. Prins-Schimmel, George E. van Leersum, *Langs de oude Utrechtse kerken*, Baarn 1975, pp. 63, 71.
 - 17 HUA, Archief kapittel van Sint-Marie, inv. nr 349-5, acquitted der Fabriek Kamer 1637-1639 dd. 3 september 1638; idem inv. nr 42-3 fol. 106.
Andere schenkers: Oud-Munster, HUA, Archief kapittel van Oud-Munster, inv. nr 501-2 dd. 16 juli 1638; Sint-Jan, HUA, Archief kapittel van Sint-Jan, inv. nr 164-2, acquitted der fabriekskamer dd. 10 augustus 1638; Gedeputeerde Staten, HUA, Archief Staten van Utrecht, inv. nr 264-4 dd. 31 januari 1638; de stad Montfoort, GA Montfoort, stadsrekening 1638, extra ordinari uitgaven; de stad Rhenen, OA Rhenen, nr 197 dd. 20 november 1639. De wapenruten zijn sinds lang verdwenen.
 - 18 Joop van Schaik, 'Rijneveld', *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 553; voor Bouwlust zie De Goederen e.a., *op. cit.* (noot 1), p. 38; Gaasbeek, Noordam, *op. cit.* (noot 1) pp. 144-

- 145; G.J.A. Beerhuizen-van Kooten, 'De inventaris van een boederij in de vorige eeuw', *Heemijdinghen* 17 (1981), pp. 35-36.
- 19 J.W.C. van Schaik, *Ridderhofstad Oudegein*, Nieuwegein 1995, pp. 12-15.
- 20 E.A. Canneman, *Kastelen aan de Langbroekerwetering*, Alphen aan den Rijn/Amsterdam 1989, p. 62.
- 21 E.J. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, II. De provincie Utrecht, Iste stuk. De gemeente Utrecht, Iste afl.*, 's-Gravenhage 1956, pp. 84-85.
- 22 W. Stooker, 'De bouwmeester Frederick Matthijsz. van Lobbrecht' *Bouwkundig Weekblad* 71 (1953), pp. 305-310; P.H.N. Briët, 'Frederick Matthijs van Lobbrecht: "Der Staten Timmerman"', *Bouw* 18 (1963), II pp. 1228-1230.
- 23 Zie noot 8.
- 24 HUA, Archief kapittel van Oud-Munster, inv. nr 933, 132-133, Kaartboek van percelen land behorend aan het kapittel door J. van den Berch, J. van Diepenem, B. Verstrale en H. Verstrale, 1597-1637.
- 25 Verzameling Stichting Landgoed Linschoten. De voorstudie behoort eveneens tot de verzameling Stichting Landgoed Linschoten.
- 26 R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem 1948, pp. 48-49.
- 27 J.W.C. van Schaik, 'Wulvenhorst', *Heemijdinghen* 30 (1994), p. 3.
- 28 Vriendelijke mededeling van D.J. de Vries te Utrecht.
- 29 *Nederland's Adelsboek* 71 (1952), p. 263.
- 30 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 335. De bakstenen vertonen enig zoutglazuur; de Hollandse IJssel ondervond de invloed van eb en vloed in Rozendaal.
- 31 A.J. Kölker, *Haastrecht, hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van 'die Steede ende Landen van Haestregt' tot het begin van de 19e eeuw*, Dordrecht 1974, p. 132.
- 32 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 156.
- 33 Charles Noordam, 'Te Nesse', *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 336.
- 34 Otto Wttewaall, Jan Smits, 'Oud-Wulven', *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, pp. 542-543.
- 35 Door Stenvert, *op. cit.* (noot 2), p. 251, worden de zuilen Dorisch genoemd en omstreeks 1664 gedateerd.
- 36 P.H.N. Briët, P.H. Cuperus, 'Ghijsbert Thöniszoon van Vianen en Peter Janszoon van Cooten, een vrijwel vergeten bouwmeesterscombinatie uit onze Gouden Eeuw' *Bouwkundig Weekblad*, 71 (1953) pp. 33-47; P.H.N. Briët, 'Ghijsbert Thöniszoon van Vianen en Pieter Janszoon van Cooten een vrijwel vergeten bouwmeesterscombinatie uit onze Gouden Eeuw', *Bouw*, 11 (1962), I pp. 368-371.
- 37 Op 21 januari 1664 werd Nicolaes van Damast betaald 'vande gesneden jonica capitelen' van Janskerkhof 16; op 10 juni 1664 werd Cristijn Vreem betaald 'vant snijden vande schoorsteenmantel alleen int groot zalet', eveneens van Janskerkhof 16. M.D. Barnard, A.M. van Breugel, N.A. Grimmius, M.G. van den Heuvel-van Nuffel, C.C. van Hoogevest, M.T. van Thoor en D.J. de Vries, 'Originele bestekken van Janskerkhof Utrecht' *Juurverslag Hendrick de Keyser* 65 (1983), p. 24. De schouw van Boothstraat 13/15 werd in de 19de eeuw overgebracht naar kasteel Ammersoyen maar is daar niet meer aanwezig. E.C. van der Borch tot Verwolde-Swemle, 'Het kasteel en iets over zijn bewoners', *Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, Zutphen 1986, pp. 29, 32. De zuilen in de kapittelzaal van de Pieterskerk zijn 'gemarmerd'.
- 38 N. Plomp, J.W.C. van Schaik, 'Portretkunst in het Stichts-Hollandse grensgebied', *Heemijdinghen* 18 (1982), p. 76. Thans bevat de schouw oude replica's van de portretten.
- 39 Marceline J. Dolfin, E.M. Kylstra, Jean Penders, *De Monumenten van geschiedenis en kunst, III A, Utrecht, de huizen binnen de singels*, 's-Gravenhage 1989, pp. 262-264.
- 40 Joop van Schaik, 'Renswoude', *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, pp. 363-369.
- 41 Een leien dak drukte een zekere welstand uit; zie H. Janse (red.), *Leien op Monumenten*, Zeist 1986, p. 25. Dit gold ook voor blauwe, d.w.z. zwart geglazuurde of gesmoorde grijze, dakpannen die duurder zijn dan rode.
- 42 Briët, *op. cit.* (noot 36).
- 43 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 647. De gebeurtenissen op het Huis te Linschoten in 1672 zijn te vergelijken met die op het nabije Huis te Nes; zie: W.J.C.C. Bijleveld, 'Onder Fransche heerschappij', *Jaarboekje "Oud-Utrecht"* 1939, pp. 165-172.
- 44 De tekeningen van Cornelis pronk (1692-1759) behoren tot de coll. van de Stichting Landgoed Linschoten en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. De tekeningen van Jan de Beijer (1703-1785) behoren tot de coll. van de Stichting Landgoed Linschoten en het Koninklijk Huisarchief.
- 45 Veilingcatalogus Lindau (Dld), 4-5-1982, nr 1761 p. 1, 112x 130cm., met portretten van de vijf oudste kinderen van het echtpaar Strick van Linschoten-Bernard; Adriaan (1727-1772); Daniël Jan (1729-1776); Josepha Christina Clara (1730-1803); Charlotte Beatrix (1732-1795) en Johanna Antonia (1733-1806).
- 46 Jet Pijzel-Dommisse, *'t Is poppe goet en anders niet. Het poppenhuis in het Frans Halsmuseum*, Bussum 1980, p. 57.
- 47 Pijzel-Dommisse, *op. cit.* (noot 46), p. 59.
- 48 *Goudleer, Kinkarakawa. De geschiedenis van het Nederlands goudleer en zijn invloed in Japan*, Zwolle 1989, pp. 7-8.
- 49 A.M. van Zijverden-Poortman, 'Else von Arnim, de laatste bewoonster van het Huis te Linschoten', *Sprokkelingen uit de geschiedenis van Linschoten en Snelrewaard* I, Linschoten 1978, p. 51; H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats*, Delft 1974, pp. 45-46.
- 50 J.W.C. van Schaik, 'Schurenburg', *Heemijdinghen* 21 (1985), pp. 95-106. *Maisons d'hier et d'aujourd'hui/ De woonstede door de eeuwen heen* 71 (1986), pp. 126-133.
- 51 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 539.
- 52 Van Zijverden-Poortman, *op. cit.* (noot 49), p. 59.
- 53 Van Zijverden-Poortman, *op. cit.* (noot 49), p. 50.
- 54 Van Zijverden-Poortman, *op. cit.* (noot 49), p. 55.
- 55 W. Graadt van Roggen, 'Utrechtsche schimmen uit Goethe's kring', *Jaarboekje "Oud-Utrecht"* 1938, p. 105.
- 56 Van Schaik, *op. cit.* (noot 19), p. 12.
- 57 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 597.
- 58 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 113.
- 59 Van Schaik, *op. cit.* (noot 40), p. 368.
- 60 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 529.
- 61 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 546.
- 62 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 600.
- 63 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 365.
- 64 HUA, Archief Huis Linschoten, inv. nr 366-a.

De introductie van het Hollands classicisme in Zweden, aan de hand van twee woonhuizen van de familie De Geer

Badeloch Noldus

Inleiding

De Nederlandse kunstgeschiedenis heeft zich tot op heden veelal gericht op het zuiden van Europa als de bron voor ontwikkeling binnen kunst en architectuur. De lijn van beïnvloeding in de kunstgeschiedenis wordt voornamelijk beschreven van Zuid- naar Noord-Europa. De Republiek figureert daarin gewoonlijk als ontvanger van nieuwe artistieke stijlen welke hun oorsprong dan hebben in Italië en Frankrijk. In de economische geschiedenis daarentegen wordt juist de Republiek als centrum gezien met een internationale uitstraling in het zeventiende-eeuwse Europa. De Oostzeehandel en het mercantilisme dat parallel aan deze handel door de Republiek werd uitgedragen zijn in dat vakgebied centrale thema's. Dat deze Oostzeehandel ook grote culturele invloed vanuit de Republiek met zich mee bracht is door de economisch historici wel aangestipt maar de omvang en betekenis daarvan vragen om nadere uitwerking.¹ Duidelijk is dat Noord-Oost Europa, dat zowel in economisch alsook in politiek opzicht nauwe contacten met de Republiek onderhield, ook op cultureel en artistiek gebied sterke invloeden vanuit Holland onderging. Dit komt onder meer in de bouwkunst en de tuinarchitectuur naar voren.

De wijzen waarop het Hollands classicisme zich heeft kunnen ontwikkelen tot een grensoverschrijdend architectuur-principe zijn in een viertal 'wegen' onder te verdelen. De eerste weg verliep via *Nederlandse architecten werkzaam voor vorsten in Noord-Oost Europa of voor Hollanders die aldaar verbleven*.

Hollandse kooplieden en diplomaten in het buitenland namen hun eigen cultuur mee door bouwmaterialen, schilderijen, boeken en gewassen te importeren alsook door hun huis te laten ontwerpen door een Hollandse architect. Op deze wijze maakten de bewoners van het desbetreffende land direct kennis met het Hollandse classicisme dat men vervolgens ook zelf ging importeren. Zo werd Justus Vingboons uitgenodigd het ontwerp te maken voor het Riddarhus in Stockholm en werkte Peter Willer, een leerling van Jacob van Campen, aan het hof van Johan Casimir in Danzig.

Buitenlandse architecten die een opleiding volgden in de Republiek vormden de tweede weg. Vooral de opleiding voor vestingbouw en landmeetskunde te Leiden, de 'Duytsche Mathématique', trok veel buitenlandse studenten. Voor lessen in mathematica en architectuur konden de studenten terecht bij Nicolaus Goldmann, een in Leiden gevestigde privaatt-

docent.² Diverse architecten en geleerden uit Duitsland, Denemarken, Polen en Zweden zijn zijn leerlingen geweest. De architect Nicodemus Tessin uit Zweden, de latere architect van het paleis Drottningholm buiten Stockholm, was er waarschijnlijk één van. Na zijn terugkomst in Zweden is zijn vormtaal Hollands classicistisch van aard.

De verspreiding van architectuurtractaten maakten een derde weg uit. De uitgaven van eigen werk door Pieter Post, Philips Vingboons, Daniel Stalpaert en Jacob van Campen vonden veel aftrek in Noord-Oost Europa. Deze publicaties, waarin plattegronden, opstanden, gevels en doorsneden van hun belangrijkste werken waren opgenomen, dienden als voorbeeldboeken voor buitenlandse opdrachtgevers en architecten. Uit bibliotheekverzamelingen van Nederlanders in het buitenland blijkt dat velen van hen deze boeken vanuit het thuisland bestelden. Maar ook buitenlanders, zoals Zweedse veldmaarschalken Carl Gustaf Wrangel of Magnus De la Gardie hadden veel belangstelling voor de architectuurtractaten en voorbeeldboeken.

Een laatste 'weg' werd gevormd door 'culturele agenten' in Amsterdam. Van de honderden buitenlanders die tussen 1640 en 1700 aan Nederlandse universiteiten studeerden of de Republiek bezochten als reiziger, waren er velen die nog na hun vertrek intensief contact behielden met het culturele centrum Amsterdam. Zij konden dit doen met behulp van zogenaamde 'culturele agenten', diplomaten die in opdracht van landgenoten deze op de hoogte hielden van de politieke gang van zaken in de Republiek. Maar tevens voorzagen zij hen van goederen variërend van boeken, sculpturen en schilderijen tot fruitboompjes en architectuurtekeningen. De correspondenties tussen de 'culturele agenten', zoals Peter Trotzig en Gerhard de Geer die voor onder meer de Zweden Carl Gustaf Wrangel, Magnus De la Gardie en Clas Tott werkten, en Mathias Dögen, zaakwaarnemer van Brandenburg in Amsterdam, en hun opdrachtgevers laten zien wat van internationale interesse was.

Zo uit Wrangel in één van de brieven uit de uitgebreide correspondentie tussen Trotzig en hemzelf zijn interesse voor architect Vingboons.³ Wrangel refereert aan het Riddarhus te Stockholm en het Trippenhuys te Amsterdam, waardoor het waarschijnlijk is dat hij op Justus Vingboons doelt, als hij schrijft dat hij graag Vingboons als architect in dienst zou nemen voor zijn buitenplaats Skloklöster. Een gesprek tussen Trotzig en Vingboons volgt waarop Vingboons voorstelt een afgevaardigde te sturen. Deze wordt uiteindelijk te prijzig be-

vonden. Hoewel dit specifieke voorbeeld, en het fenomeen van de 'culturele agenten' in het algemeen, nog te weinig onderzocht is, illustreert het duidelijk een wijze waarop een architectuurprincipe zijn weg over de grens kon vinden.

Relaties tussen Zweden en de Republiek in de zeventiende eeuw

Een apart hoofdstuk in de culturele geschiedenis van Noord-Oost Europa wordt ingenomen door de eens zo levendige contacten tussen de Republiek en het Zweedse koninkrijk. Als aanzet tot verder onderzoek naar de architectuurrelaties tussen Nederland en Zweden in de zeventiende eeuw concentreer ik mij in dit artikel op twee voorbeelden van de 'eerste weg' waarlangs het Hollands classicisme naar Zweden leidde: het woonhuis van de Amsterdamse koopman Louis de Geer (Luik, 1587 – Amsterdam, 1652) te Stockholm en de buitenplaats Finspong van Louis de Geer de jongere (Amsterdam, 1622 – Finspong, 1695) in Finspong. Louis de Geer de jongere was de tweede zoon van Louis de Geer, een van oorsprong Luikse wapenhandelaar die een belangrijke rol speelde in de contacten tussen de Republiek en Zweden.⁴ De contacten tussen de Republiek en Zweden gaan al zo ver terug als de vijftiende eeuw maar kwamen pas echt tot bloei in de zeventiende eeuw. Dat de Republiek en Zweden nader tot elkaar kwamen hangt nauw samen met de ineensstorting van de macht van de Hanze in de zestiende eeuw. Na het verslaan van Lübeck door Denemarken en Zweden in 1536 trad het einde in van de heerschappij over de Oostzee door de Hanze. Vanaf dan richtte Zweden zich meer en meer op het opkomende commerciële centrum van het Westen: de Verenigde Nederlanden en haar belangrijkste stad Amsterdam. Twee gebeurtenissen zouden een eeuw van intensief wederzijds contact inluiden: het vriendschaps- en stabiliteitspact van 1614, dat de aangeknoopte contacten bezegelde, en de lening die de Zweedse staat in datzelfde jaar met de Republiek afsloot. Koopman Louis de Geer was één van de gegoede burgers die bijdroegen aan de lening aan 'de reus met lemen voeten', zoals Zweden wegens haar omvangrijk grondgebied maar gebrek aan contanten wel werd genoemd. In plaats van het geleende bedrag in contanten terug te verwachten, verkreeg een aantal leninggevers, waaronder Louis de Geer, het recht Zweden's belangrijkste grondstof, ijzer, te exploiteren. In 1627 verhuisde hij met zijn vrouw Adrienne Gerard en hun kinderen naar Zweden waar hij tot een jaar voor zijn dood zou blijven wonen.⁵ Zijn ijzerimperium breidde zich snel uit zodat hij, toen Zweden vanaf 1630 in de Dertigjarige Oorlog participeerde, het hele Zweedse leger van wapens kon voorzien. Na zijn dood was er dan ook veel te verdelen onder de dertien kinderen. Gezamenlijk erfden zij het voor die dagen uitzonderlijk grote vermogen van 1.519.011,00 florijnen.⁶ De zoons erfden daarnaast nog eens elk één of meer gieterijen met de daarbijhorende fabrieken en gronden. De fabriek Finspong, in het ijzerrijke gebied ten zuiden van Stockholm, werd aan Louis de Geer de jongere nagelaten.

Ontstaansgeschiedenis van het woonhuis van Louis de Geer te Stockholm

Passend in de tradities van zijn tijd hield Louis de Geer zich, naast zijn ijzerhandel, bezig met literatuur, architectuur en tuinkunst. In de jaren die hij in Zweden doorbracht importeerde hij uit Amsterdam boeken en bouwmaterialen, maakte eigenhandig bouwtekeningen voor zijn huis in Stockholm, stelde Nederlandse tuiniers aan en ontwierp zelf vier tuinen – bij zijn eerste huis te Norrköping in 1627 en eveneens voor latere huizen te Leufsta bruk, Uppsala en Stockholm (afb.1). Stockholm werd De Geer's hoofdresidentie vanaf circa 1642.

Afb. 1. Woonhuis van Louis de Geer, Götgatan 16 te Stockholm in 1998. Tegenwoordig dient het huis als ambtswoning van de Nederlandse ambassadeur (foto auteur, 1998).

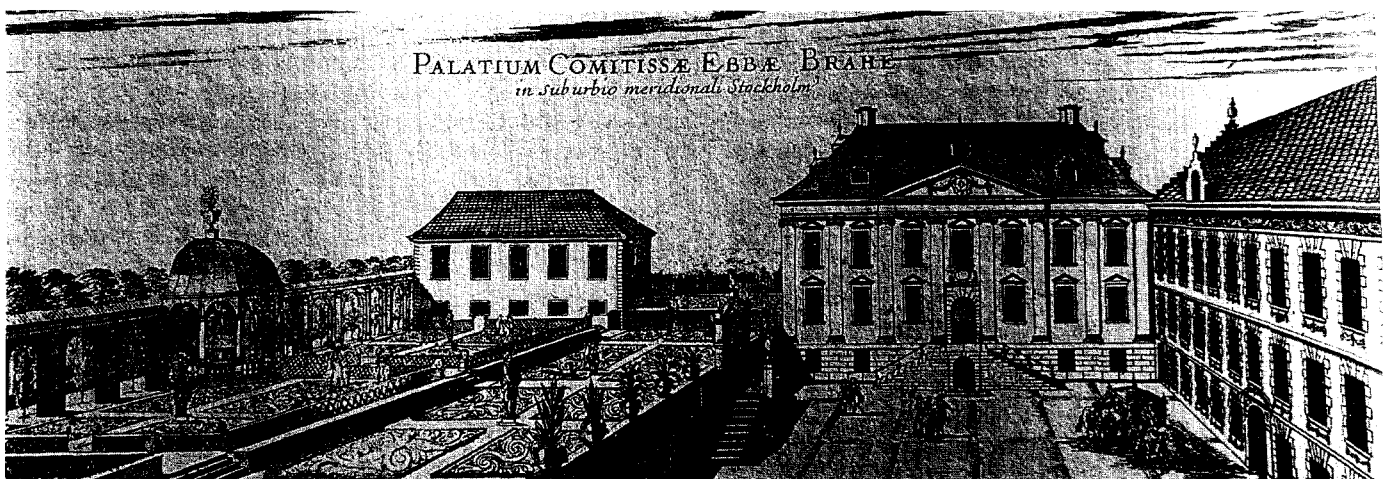
Hij was in 1641 teruggekeerd uit Amsterdam, na daar enkele jaren te hebben gewoond. In die periode had hij echter nauw contact onderhouden met Zweden. Bij terugkomst pachtte hij het merendeel van de ijzermijnen en -gieterijen en was hij een invloedrijk man geworden in de Zweedse politiek. Koningin Christina verhief De Geer zelfs in de adelstand, een fenomeen dat in de Republiek onbekend was.⁷ Dit maakte het mogelijk de gronden, na jarenlang pachten van de Kroon, daadwerkelijk te kopen. De Geer's nieuwe sociale positie bracht met zich mee dat een residentie in het hart van het koninkrijk niet uit kon blijven. In 1643 kocht hij van de broer van zijn handelspartner Willem de Besche, Hubert de Besche, een kavel op Södermalm – één van de eilanden waarop Stockholm is gesitueerd.⁸ Dat De Geer zich op Södermalm besloot te vestigen, was geen toeval. Het leeuwendeel aan Nederlandse immigranten vestigde zich in de wijk rondom de St. Mariakerk op het eiland, en vooral aan de straat Götgatan die ook het adres van De Geer werd. De Nederlandse gemeenschap was hecht; zij woonde in dezelfde wijk, hield haar eigen (verboden) calvinistische kerkdiensten, trouwde in eigen kring en behield de eigen taal.⁹ Nederlands was in het midden van de zeventiende eeuw een veelgehoorde taal in Stockholm, zelfs in het Riddarhus wat aangeeft dat veel Zweden het Nederlands konden verstaan.¹⁰

Gelukkig voor de onderzoeker heeft Louis de Geer altijd nauwkeurig zijn administratie bijgehouden. Aan de hand van deze journalen kan de bouwgeschiedenis van het huis aan Götgatan vrij nauwkeurig worden opgemaakt. In 1643, het jaar waarin de kavel wordt gekocht, schreef hij dat datzelfde jaar de bouwactiviteiten een aanvang hadden genomen. Vanuit Amsterdam werden 50.000 moppen verscheept, uit de ijzergieterijen ten noorden van Stockholm werden arbeiders ingehuurd en tevens ijzer besteld.¹¹ Uit rekeningen voor een glasmaester en voor dakpannen in de zomer van 1646 is op te maken dat de bouw rond die tijd werd afgerond. Aan het einde van datzelfde jaar echter werd opnieuw bouw materiaal aangeschaft waaronder 900 'fondamentstenen'. Het vermoeden dat het hier om de bouw van een tweede huis gaat wordt bevestigd door een notitie van De Geer. Op 30 december 1646 schreef hij 'Aen malmgaerden, dewylln bevinde veel onnutte onkosten aen het gebou gependteert te hebben, oock dat het oude huis met ter tijt wederom afgebrocken sall werden, soo schryve tot ontlasting van de gaerden aff Rdr 3,000-Daler 11,250.'¹² De enige contemporaine afbeelding van het huis aan Götgatan, een kopergravure in het plaatwerk *Suecia Antiqua et Hodierna*, geeft nog meer duidelijkheid omtrent een tweede huis (afb.2).¹³ Het gebouw dat rechts op de gravure te zien is, is zonder twijfel het 'oude huis'. De Hollandse renaissance verbanden geven aan dat dit huis van vroeger datum is dan het aangrenzende Hollands classicistische huis. Terwijl het eerste huis nog nauwelijks was voltooid, startte De Geer de bouw van het eerste Hollands classicistische woonhuis in Stockholm. De residentie van Johan Maurits van Nassau-Siegen, het Mauritshuis in Den Haag (1633-1644), ontworpen door Jacob van Campen, heeft waarschijnlijk als een belangrijke bron van inspiratie gediend voor de voorgevel van het nieuwe stadspaleis. Tezamen met het woonhuis van Constantijn Huygens (1633-1637), de secretaris van stadhouder Frederik Hendrik, vormde het Mauritshuis hét voorbeeld van het nieuwe classicistische bouwen dat de toon voor komende decennia zou zetten.

Hoewel Louis de Geer gedurende de jaren die hij weer in de Republiek had doorgebracht getuige was geweest van de doorbraak van het nieuwe classicistische architectuurprincipe, gemodelleerd naar de tractaten van Serlio, Vignola, Palladio en Scamozzi, gaf hij in eerste instantie opdracht tot het bouwen van een Hollands renaissancestisch woonhuis. Waarom hij zo kort daarop toch de Hollands classicistische architectuur verkiest, is niet helemaal duidelijk. Mogelijk is dat bij een inspectiebezoek aan de bouwplaats in Stockholm, De Geer zich heeft gerealiseerd dat in de Stockholmse adellijke kringen het eenvoudige 'oude huis' niet aansloot bij zijn nieuw verworven positie.¹⁴ Enkele jaren eerder was hij immers in de adelstand verheven en in 1644 had hij met een zelf uitgeruste vloot het Zweedse leger bijgestaan in een belangrijke slag tegen de Denen.¹⁵ Daarmee ontving De Geer eindelijk het maatschappelijke aanzien dat in de hiërarchische Zweedse samenleving voor een buitenlander niet eenvoudig te verkrijgen was. Het Hollands classicisme waarin het nieuwe huis werd uitgevoerd, reflecteerde dit gewonnen respect.

Beschrijving van het woonhuis van Louis de Geer

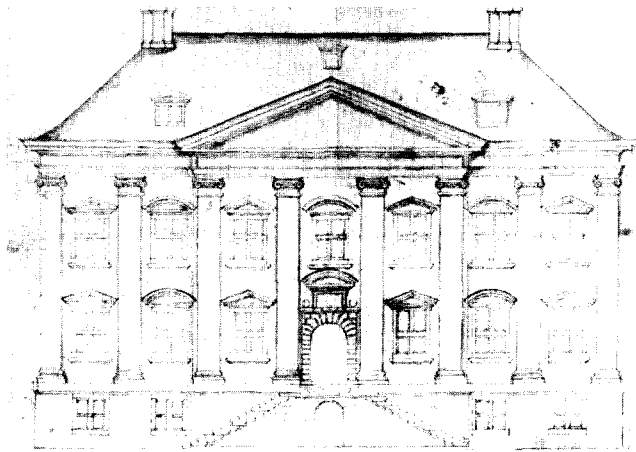
Er is in de Zweedse geschiedschrijving diverse malen gespeculeerd over de vraag wie de architect van het woonhuis van De Geer zou kunnen zijn geweest.¹⁶ Zowel de Amsterdamse architecten Philips Vingboons en Justus Vingboons als de Franse architect Jean de la Vallée zijn daarbij meer dan eens genoemd, waarschijnlijk in de behoefte een grote naam aan dit eerste voorbeeld van Hollands classicisme in Zweden op te hangen.¹⁷ Een werkelijke aanleiding te veronderstellen dat een van deze architecten het woonhuis ontworpen zou hebben is er namelijk niet. Geen van de architecten komt in de financiële administratie van De Geer voor.¹⁸ De kwaliteit en de techniek van de serie ontwerptekeningen, die zich in het Rijksarchief te Stockholm bevindt en die in de nu volgende paragraaf besproken zal worden, wijzen evenmin in de richting van genoemde architecten.

Afb. 2. Stadspaleis van Louis de Geer te Stockholm. Kopergravure uit de '*Suecia Antiqua et Hodierna*', gemaakt omstreeks 1670, gepubliceerd 1715 (foto auteur).

Het exterieur volgens de originele ontwerptekeningen

Tekening voorgevel (afb.3): *'Het gebou sal men stellen 44 ellen van de straet aff, sal in sijn lengde hebben 40 ellen, in de brede 16 ellen'* schreef Louis de Geer bij een eigenhandig gemaakte plattegrondtekening voor zijn huis. Dit komt ongeveer overeen met de maten die op een andere tekening, van de sokkel van het huis, zijn geschreven. Daar lezen we dat het huis 'saamt 145 1/2 voedt' meet. De lengte van de voet varieerde van 26,5 tot 35 cm, indien we daar het gemiddelde van nemen en dit vermenigvuldigen met 145,5 komen we uit op ruim 44 m. Aangezien de el wat korter is dan een meter, komt de tekening dicht in de buurt van de 40 ellen die De Geer voorstelde.

Afb. 3. Voorgevel woonhuis Louis de Geer, vermoedelijk Joost Henne, ca.1645 (Riksarkiv, Stockholm, Leufsta samlingen, vol.144).

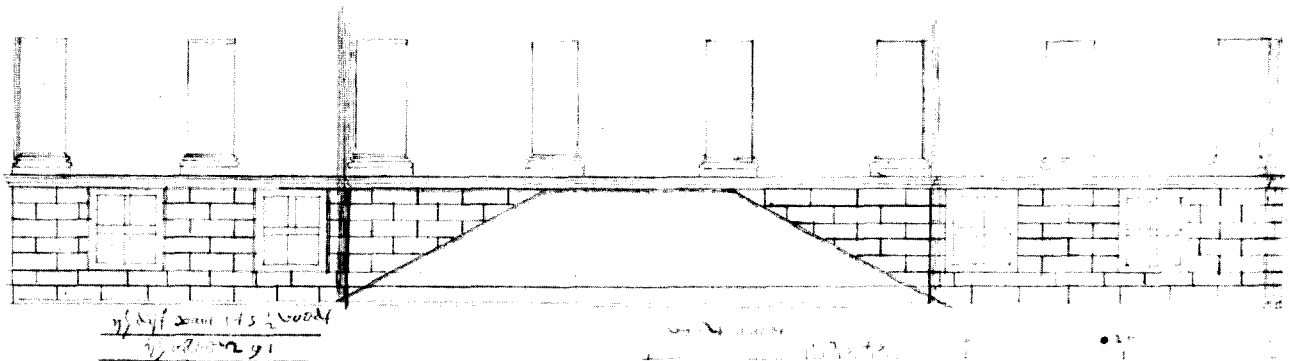
De voorgevel van het huis is door de vensters in zeven gelijke traveeën geleed die van elkaar worden gescheiden door pilasters. In de Palladiaanse traditie lopen de pilasters, bekroond met Ionische kapitelen, over de twee verdiepingen die het huis telt. Net onder het kapiteel is een band op de schacht waar te nemen die in de regel alleen bij de Toscaanse

en Dorische orde werd toegepast. Ook het basement past eerder bij de eenvoudigere ordes. Het timpaan, op de tekening leeg gehouden, rust op een zeer gering uitspringend middenrisaliet. De vensterfrontons in de gehele gevel zijn alternerend boogvormig en driehoekig. Ook de ingangspartij, die toegang biedt tot de hal en het trappenhuis op de bel-etage, heeft eenzelfde fronton als de vensters gekregen. Een raam tussen het fronton en de deurlijst laat het fronton ongemakkelijk tegen het venster op de eerste verdieping aandrukken.

Tekening sokkel voorgevel (afb.4): Een tweede tekening van de voorgevel laat de sokkel van de voorgevel zien; het souterrain en het onderste deel van de pilasterstelling. Hoewel schetsmatiger dan de tekening van de gehele voorgevel, is de bekleding van het souterrain preciezer weergegeven. Als contrast met de vlakke delen van de gevel is voorgesteld deze, refererend aan het rustica-motief, te bekleden met grote bepleisterde bakstenen.

Het exterieur volgens de kopergravure in de Suecia Antiqua et Hodierna

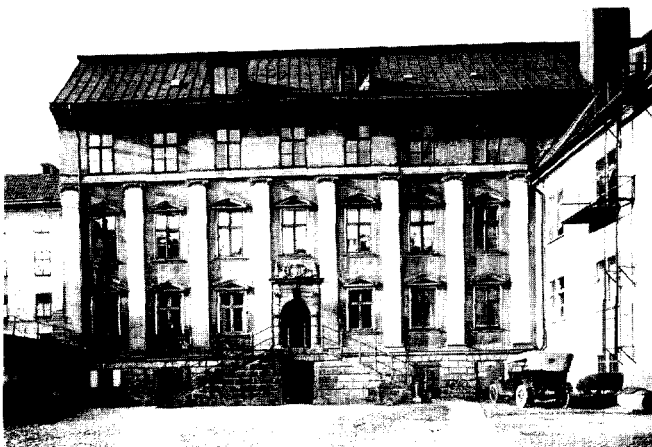
In *'Suecia Antiqua et Hodierna'* is één gravure gewijd aan het huis van Louis de Geer, hier *'Palatium Comitissae Ebbae Brahe'* genoemd naar Ebba Brahe in wiens handen het huis was gekomen na de dood van De Geer in 1652. *Suecia Antiqua* is een gebonden verzameling gravures uit 1715 van de mooiste stadspaleizen en buitenplaatsen in Zweden uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het diende als visitekaartje voor het land dat door buitenlanders vaak nog als onvolwaardig werd bestempeld als het om cultuur ging. De gravure van het huis van De Geer is de enige bekende zeventiende-eeuwse afbeelding van het woonhuis en daarom een belangrijke bron in het onderzoek naar de mogelijke architect ervan. Er is echter één probleem met de gravures uit de *Suecia Antiqua*: regelmatig werden de afbeeldingen aangepast en verfraaid om de eigenaar te plezieren of om het aanzien van het boek in het algemeen te doen stijgen.¹⁹ Zo is de poort die naar de tuin leidt op de gravure aanzienlijk rijker gedeco-

Afb. 4. Basement voorgevel woonhuis Louis de Geer, vermoedelijk Joost Henne, ca.1645 (Riksarkiv, Stockholm, Leufsta samlingen, vol.144).

reerd dan de poort zoals die te zien is op een originele ontwerp-tekening en is het zeer te betwijfelen of de gevel van het 'oude' renaissancehuis, geheel rechts afgebeeld, ooit in het bezit is geweest van festoenen onder de vensters.

Ook tussen de originele geveltekeningen en de afbeelding van het huis op de gravure zijn diverse verschillen op te merken. Het timpaan, op de geveltekening nog leeg, werd later ingevuld met het wapen van Ebba Brahe en haar echtgenoot Jacob de la Gardie gevat tussen guirlandes. Daarnaast zijn de banden op de pilasters, net onder het kapiteel, op de gravure verdwenen en zijn de vensterfrontons niet alternerend driehoekig en rond maar enkel driehoekig. Venster en fronton boven de ingangspartij zijn op de gravure vervangen door een schild gevat in rolwerk. Op een foto uit het begin van deze eeuw wordt dit geflankeerd door kleine obeliskken (afb.5). De extra verdieping werd aangebracht na een brand in 1759 waarbij het dak verloren ging. In de jaren zestig van deze eeuw werd het pand gerestaureerd.

Afb. 5. Woonhuis Louis de Geer, nog met de tussenverdieping die in 1759 werd aangebracht maar werd verwijderd in de jaren zestig van deze eeuw (foto Stockholms Stadsmuseum).

De plattegrondtekeningen

Louis de Geer is nauw betrokken geweest bij de bouw van zijn huis in Stockholm, blijkens twee plattegrondtekeningen die waarschijnlijk van zijn hand zijn.²⁰ Beide tekeningen, of liever gezegd schetsen, gaan vergezeld van een tekst. Bij de tekening die in het vroegste stadium lijkt te zijn gemaakt, luidt de tekst (afb.6):

'de brede vant gebou (...) 16 ellen sal binnen s'wercks ontrent 14 ellen blyven

de lengde 40 ellen sal blyven ontrent 38 binnen s'wercks

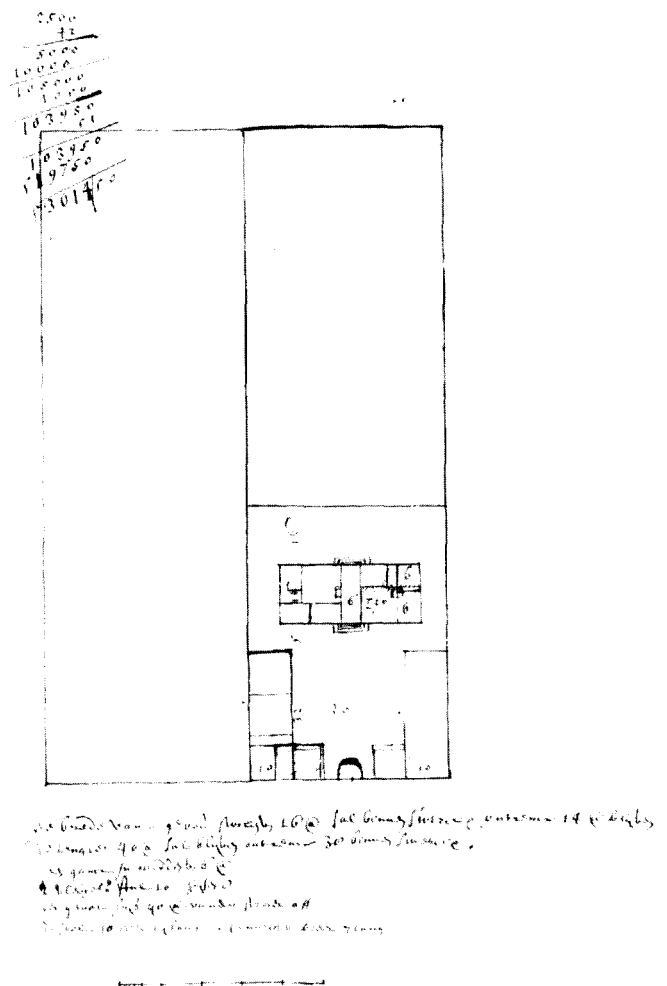
(...) gang in midden by 6 ellen

2 vleugels stal 10. huysen 8

het groot huys 40 ellen vande straet aff

de sael 10 breed 14 lang 2 camers 6 breed 7 lang'

De stal en meeste andere gebouwen die De Geer in deze beschrijving noemt en die op de tekening te zien zijn, zijn er

Afb. 6. Eerste voorstel voor een plattegrond van zijn huis door Louis de Geer, ca.1645 (Riksarkiv, Stockholm, Leufsta samlingen, vol.144).

nooit gekomen. Op de tweede tekening is de plattegrond verder ontwikkeld; ramen en deuren zijn aangegeven en de tussenmuren lijken hun definitieve plaats te hebben gekregen (afb.7). De begeleidende tekst is eveneens nauwkeuriger en van enige andere bebouwing is nu geen sprake meer. De tekst luidt:

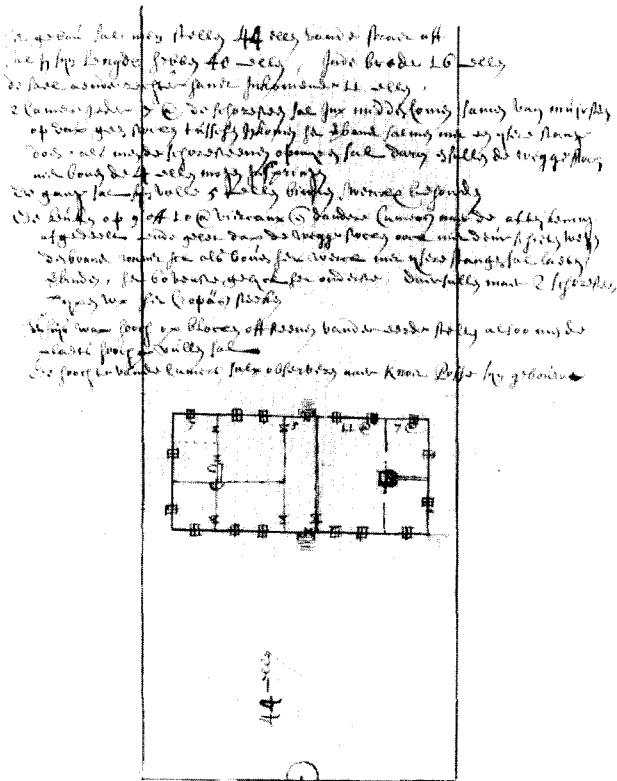
'Het gebou sal men stellen 44 ellen van de straet aff sal in sijn lengde hebben 40 ellen, in de brede 16 ellen de sael aende rechter hand inkomende 11 ellen, 2 camers ieder 7 ellen de schorsten sal int midden komen t'samen van muursteen

op dat geen stocken tusschen inkomen het verband sal met een ijsere stange doen, als men de schorstenen sal doen en sullen de weggestocken net boven de 4 ellen mogen inspringen

De gang sal sijn volle 5 ellen binnen 's werck behouden

De keuken op 9 off 10 ellen viercant en dandere camers naer de afteickening afgedeelt ende gelet dat de weggestocken oock met deur schieten wegen

den brandt want ick als boven het werck met ijsere stangen

Afb. 7. Tweede voorstel voor een plattegrond van zijn huis door Louis de Geer, ca.1645 (Riksarkiv, Stockholm, Leufsta samlingen, vol.144).

sal laeten verbinden, het bovenste gelyk het onderste, daer sullen maer 2 schoorsteen pijpen uit het cropās steecken
Het huis wat hoog op blocken of steenen van de eerde stellen alsoo men de plaats hoch op vullen sal
De hockte van de camers sult observeren naer Knut Posse zijn gebou'

De plattegrond van de bel-étage, waar het hier waarschijnlijk om gaat, is in de loop der eeuwen zodanig veranderd dat niet langer vast te stellen is of het in overeenstemming is geweest met deze beschrijving die bedoeld was voor de uitvoerder. Exterieuurelementen die De Geer beschrijft zijn wel te traceren, zoals de genoemde buitenmaten, de twee schoorsteenpijpen en de plaatsing van het huis op 'blocken of steenen'. Deze wensen van De Geer zijn, zoals op de gravure te zien is, door de bouwers uitgevoerd.

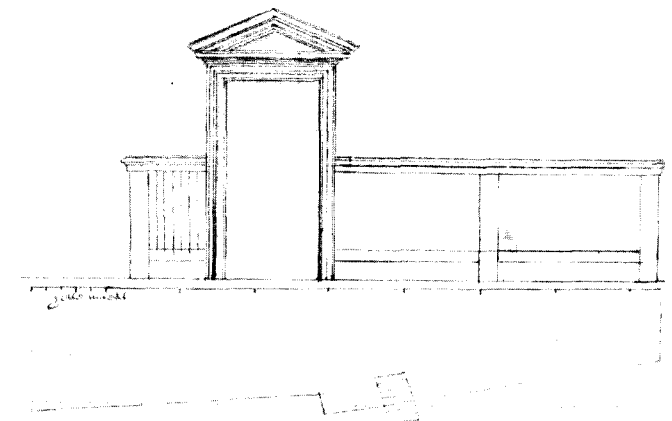
De Geer's laatste opmerking wekt het idee dat zijn huis als statussymbool diende. Middels de architectuur wilde hij zijn plaats in de Stockholmse adellijke en politieke kringen veilig

stellen. De genoemde Knut Posse was als lid van de koninklijke adviesraad een vooraanstaand man die figureerde in koninklijke kringen.²¹ Hij bewoonde een huis in het oudste stadsdeel, Gamla Stan, dichtbij het koninklijk slot. Dat de vergaderingen van de rijksraad bij tijd en wijle in zijn huis plaatsvonden, duidt erop dat Posse een door velen bewonderd huis heeft bewoond waar De Geer het zijne aan wilde meten.

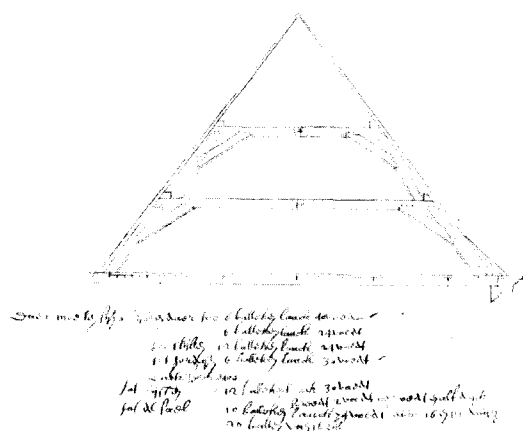
De architect van het woonhuis van Louis de Geer

Er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat het ontwerp van het woonhuis van De Geer niet door een opgeleide architect is gemaakt. Daarbij zal eerst een onderscheid gemaakt moeten worden tussen de twee geveltekeningen en de twee plattegrondtekeningen. De laatste twee zijn aanzienlijk eenvoudiger dan de geveltekeningen, en bovendien herkennen we De Geer in het handschrift. Het handschrift op de tekening van het souterrain wijkt hier duidelijk van af. Concentreren we ons op de geveltekeningen dan valt op dat de wijze van tekenen wordt gekenmerkt door een zekere nonchalance. De lijnen, met een liniaal getrokken, lopen regelmatig door elkaar heen. De afstanden zijn niet consequent toegepast, net zomin als de maten van onder meer vensterlijsten en frontons. In het algemeen ontbreekt het de tekening aan verfijning en precisie zoals die in de tekeningen van de bekende 17de eeuwse architecten gelegd werden. Vingboons, Post, Stalpaert en anderen maakten gebruik van schaduwen om diepte te creëren en gaven met kleur de te gebruiken materialen aan.²² Ook stilistisch zijn er enige ongebruikelijkheden op te merken zoals de banden op de pilasterschachten, het overdadige formaat van de vensterfrontons en de afsluiting van de ingangspartij. Indien we de afbeelding in de 'Suecia Antiqua et Hodierna' mogen geloven zijn er diverse wijzigingen aangebracht ten opzichte van dit ontwerp. Of dit is gebeurd op voorstel van de bouwheer is niet bekend.

Naast de geveltekening en de tekening van het souterrain bestaan er nog twee tekeningen voor het huis van De Geer. Het betreffen de tekening voor het poortje dat naar de tuin leidde

Afb. 8. Ontwerp voor poortje dat toegang gaf tot de tuin, grenzend aan het woonhuis van Louis de Geer, vermoedelijk Joost Henne, ca.1645 (Riksarkiv, Stockholm, Leufsta samlingen, vol.144).

Afb. 9. Ontwerp kapconstructie woonhuis Louis de Geer, vermoedelijk door Joost Henne, ca. 1645 (Riksarkiv, Stockholm, Leufsta samlingen, vol. 144).

en een tekening van een kapconstructie (afb.8, afb.9). De wijze van tekenen en het handschrift van de begeleidende teksten komen overeen met de tekentechniek en handschrift van de twee geveltekeningen. Met name de tekening van de kapconstructie, volgens de methode van de oudhollandse sporenkap, doet denken dat de dilettant-architect van het woonhuis een achtergrond heeft als timmerman. En niet als schilder, zoals de meeste 17de eeuwse architecten die daarvoor zeer vaardig in het tekenen waren.

In de administratie van Louis de Geer komt begin jaren veertig meerdere malen de naam Joost Henne voor, een steenhouwer uit de Republiek. Aangezien het in de zeventiende eeuw niet ongebruikelijk was dat ook minder opgeleiden zoals metselaars of timmerlui architectuurtekeningen maakten, is het zeer wel denkbaar dat het Joost Henne is geweest die door De Geer is gevraagd om met behulp van voorbeeldtekeningen die hij uit de Republiek had meegenomen, een ontwerp voor zijn huis te vervaardigen.

Een veel gevolgd voorbeeld

In de Vrede van Westfalen, waarmee de Dertigjarige Oorlog in 1648 werd beëindigd, was Zweden's rol als internationaal erkende grootmacht vastgelegd. Het koninkrijk behoorde nu, tezamen met de Republiek en Frankrijk, tot de belangrijkste naties van Europa. Zweden was goed uit de oorlog gekomen en de behoefte van de terugkerende veldheren om dit te tonen, uitte zich in een ware bouwhausse.²³ Het stadspaleis van Louis de Geer, het eerste Hollands classicistische bouwwerk in Stockholm en dan net voltooid, heeft in deze bloeiperiode als voorbeeld gediend voor diverse Stockholmse stadspaleizen. De architect van menig Hollands classicistisch woonhuis was Nicodemus Tessin de Oudere (1615-1681). Afkomstig uit Stralsund in Pommeren, dat tot het Zweedse koninkrijk behoorde, werkte en woonde Tessin vanaf 1636 in Stockholm. Om op de hoogte te raken van de classicistische

architectuurprincipes die ook in Zweden bekend raakten, werd hij door koningin Christina in 1647 op studiereis gestuurd. Dat jaar arriveerde Tessin in Leiden waar hij zich inschreef aan de universiteit.²⁴ Of hij ook actief aan de universiteit studeerde is onzeker; hij komt na 1647 niet meer in de boeken voor waar uit op gemaakt kan worden dat hij er geen examen heeft afgelegd. Het is mogelijk dat Tessin in plaats daarvan architectuurlessen volgde bij de al eerder genoemde Nicolaus Goldmann. De classicistische vormtaal die Tessin na terugkomst in Zweden in 1650 toepaste, maakt het inderdaad aannemelijk dat hij tot de studenten van Goldmann behoorde. Mogelijk heeft koningin Christina Tessin specifiek met dit doel op studiereis gestuurd. Zij stelde grote belangstelling in de Klassieken en in de classicistische architectuur, wat tot over de grenzen bekend moet zijn geweest blijkens Johan de Laet's uitgave van Vitruvius uit 1649 die hij aan haar opdroeg.²⁵ Het ontwerp voor het woonhuis van de Zweedse veldheer Eric Fleming, gebouwd omstreeks 1655, getuigt van de Hollands classicistische invloed die Tessin had ondergaan.²⁶ De gevels worden gekarakteriseerd door een sterke soberheid: festoenen en vensterfrontons ontbreken, de orde van de pilasters die twee verdiepingen beslaan is Dorisch. Dat het Hollands classicisme niet, zoals in de Republiek, direct aansloeg blijkt uit het huis van onderstadhouder Regner Leuhusen, gebouwd in dezelfde tijd als het woonhuis voor Eric Fleming. Nog in 1650 liet Leuhusen een woonhuis ontwerpen dat een schoolvoorbeeld is van de late renaissance zoals die zich vanuit de Nederlandse gewesten via Denemarken en de Noord-Duitse Hanzesteden aan het eind van de zestiende eeuw naar Zweden had verspreid.²⁷

Van alle Hollands classicistische bouwwerken in Stockholm is het 'Riddarhus' het meest extroverte voorbeeld (afb.10). Aan het Riddarhus werkten vanaf 1641 achtereenvolgens de architecten Simon de la Vallée, Heinrich Wilhelm, Justus Vingboons en Jean de la Vallée. Na de dood van Wilhelm beraadde de Rijksdag, de opdrachtgever voor het Riddarhus, zich over een opvolger. Peter Trotzig, een Zweeds diplomaat die sinds 1647 in Amsterdam woonde, schoot te hulp en schreef dat hij een Amsterdamse architect 'Winkeboom' bereid had gevonden om tegen het bedrag van 800 rijksdaalders per jaar de bouw van het Riddarhus over te nemen.²⁸ 'Winkeboom' bleek Justus Vingboons te zijn die tussen 1653 en 1656 in Stockholm verbleef alwaar hij de gevels van het Riddarhus zou ontwerpen. Het is echter waarschijnlijk dat Trotzig in eerste instantie Philips Vingboons benaderd heeft wiens voorbeeldboek uit 1648 toen ook in Stockholm bekendheid had verworven.²⁹ Maar deze heeft zijn atelier niet voor enkele jaren willen verlaten in tegenstelling tot zijn jongere broer Justus, die geen eigen atelier had. Voor het Riddarhus ontwierp Justus Vingboons een imposante ingangspartij, geflankeerd door halfzuilen en paste hij op alle gevels een kolossale Corinthische orde toe.³⁰ De ontwerpen voor de Riddarhusgevels die Justus maakte zijn, zoals K.Ottenheim heeft aangetoond, sterk verwant aan Philips Vingboons' ontwerptekeningen voor het Stadhuis in Amsterdam.³¹ Of Philips schetsen aan Justus heeft meegegeven, is niet ze-

Afb. 10. Riddarhus (Ridderhuis), Stockholm. Gevels ontworpen door Justus Vingboons, 1653-'56 (foto K.A. Ottenheim, 1998).

ker maar hij was als assistent in het atelier van zijn oudere broer in ieder geval zeer goed op de hoogte van zijn werk. In 1656 liep het contract met Justus Vingboons, onder andere wegens onenigheid over zijn tractement, af en werd de aanzienlijk goedkopere Jean de la Vallée, wiens naam drie jaar eerder ook al was geopperd, aangesteld.³² Door zijn vroegtijdige terugkeer naar Amsterdam werd een deel van het ontwerp van Vingboons nooit uitgevoerd. Belangrijkste aanpassing van het ontwerp door De la Vallée gaat het dak aan. Het voorgestelde schilddak werd vervangen door een zogenaamd 'säteri'dak.³³ Hoewel dit daktype is ontwikkeld door Simon en Jean de la Vallée, wordt het wel de enige Zweedse bijdrage aan de architectuurgeschiedenis genoemd. Het säteridak bestaat uit een benedenschild en een bovenschild met daartussen een van vensters voorziene laag die het in twee delen scheidt zodat de indruk van een extra verdieping wordt gewekt.

De Zweedse veldheer en groot kunstverzamelaar Carl Gustaf Wrangel moet zeer onder de indruk zijn geweest van het ontwerp van Vingboons. Zijn stadspaleis in Stockholm, maar meer nog zijn huis in Stralsund dat werd ontworpen door de stadsarchitect van Stralsund, de Zweed Nils Israel Eosander, lijken geïnspireerd op de architectuur van Ving-

boons.³⁴ Wrangel's interesse voor Vingboons gaat nog verder in een brief aan Peter Trotzig, diplomaat en cultureel agent voor diverse Zweedse adellieden, van 3 augustus 1661: '*Die weiln aber angeregter Cruse mehr danebst berichtet, daß itzo deß Ohrtes trefflich schön gebäude ufgerichtet, und unter anderen die Trippen darinnen sehr wohl und Artig gemacht werden solten: Undt ich dan dergleichen neue Inventionen gern sehen mag: So habe den H. darunter zu ersuchen, ob nicht durch seine erforderung von dem Finckenboom ein abriß von solchen gebäuden zu bekommen sein möchte*'.³⁵ Wrangel heeft vernomen dat er in Amsterdam zulke mooie gebouwen worden ontworpen, onder andere het huis van de gebroeders Trip, en vraagt aan Trotzig of deze kan proberen voor hem tekeningen voor een dergelijk huis van Vingboons te verkrijgen. De verwijzing naar het Trippenhuys duidt erop dat Wrangel Justus Vingboons heeft bedoeld. Trotzig, 'den Herr darunter', reageerde bijzonder snel. In een brief gedateerd 16 augustus 1661 antwoordt hij, in het Zweeds: '*iag hafuer medh dhen samme som Mons.Vinckeboom mig recom-manderadhe warit i Tael men han wilde hafue 1 Rdl om daegen undantagan sondagerne och hans Löhn skulle ingå när han seglar härifrån hwilcket alt förmijcket wahr*'.³⁶ ('ik ben met dezelfde als Monsieur Vinckeboom mij aanraadde in gesprek geweest maar hij wilde een rijksdaalder per dag hebben, op zondagen na, en zijn loon zou in moeten gaan op het moment van vertrek vanuit hier wat veel te kostbaar is'). Uit de brief kan opgemaakt worden dat Trotzig met Vingboons heeft gesproken maar dat deze hem doorverwees naar een andere architect. Mogelijk was het door tijdgebrek dat Vingboons de opdracht niet zelf wilde aannemen; in 1661 was immers de bouw van het Trippenhuys nog in volle gang. Of het een assistent of leerling uit het atelier van 'familiebedrijf Vingboons' was die werd aangeraden door Vingboons – maar door Trotzig veel te prijzig werd bevonden –, is nog niet bekend.

In de periode die volgde nam het aantal immigranten uit de Republiek snel toe. Zij werden aangetrokken door de bloei die Zweden in de jaren zestig en zeventig van de 17de eeuw doormaakte door haar nieuwe positie in Europa. Het aantal Hollands classicistische stadspaleizen in Södermalm, de wijk waar Nederlandse immigranten zoals De Geer zich vanouds hadden gevestigd, nam navenant toe. Eén van de nieuwe huizen was gebouwd in opdracht van Tomas van der Noot, Hollands militair in Zweedse dienst (afb.11). Toen het huis werd gebouwd in 1671 stond het nog geheel vrij. Op een afbeelding uit de '*Suecia Antiqua et Hodierna*' is net te zien dat het huis, negen travéeën breed, rondom geleed is met een kolosale Dorische orde. De voorgevel is sober gelaten; alleen het licht uitspringend middenrisaliet, afgesloten met een rondboogtimpaan, is gedecoreerd met festoenen en een vensterfronton boven de ingangspartij. De architect van Van der Noot's stadspaleis is onbekend maar het ingehouden Hollands classicisme en de keuze voor een schilddak in plaats van het tot standaard verworpen 'säteri'dak wijzen tot nog toe in de richting van een Hollandse architect danwel een architect die zijn opleiding in de Republiek genoot.³⁷

Afb. 11. Woonhuis Tomas van der Noot te Stockholm, architect 'onbekend, ca.1670 (foto auteur, 1998).

De buitenplaats Finspong en zijn bouwheer Louis de Geer de jongere

Tot nog toe is het Hollands classicisme binnen de grenzen van Stockholm behandeld. Maar ook buiten de hoofdstad deed het zijn invloed gelden zoals blijkt uit de buitenplaats Finspong van Louis de Geer de jongere. Voordat de tweede zoon van Louis de Geer rond 1665 besloot weer in Zweden te gaan wonen, leidde hij de gieterij Finspong vanuit Amsterdam. Als jongeling was hij naar Amsterdam gestuurd om onder de hoede van Godefrói Hotton, pastoor van de Walloonse kerk te Amsterdam, een opleiding te volgen. In 1654 treedt hij in het huwelijk met de Utrechtse burgermeestersdochter Jeanne Parmentier en vestigt zich in haar woonplaats. De verantwoordelijkheden die De Geer de jongere sinds de dood van zijn vader op zich had genomen zullen hem echter genoodzaakt hebben terug te keren naar Zweden waar hij op de gronden van zijn gieterij Finspong een woonhuis liet bouwen. Een architect aan Finspong toeschrijven is lang niet mogelijk geweest. Niet alleen omdat in Zweden waarschijnlijk voldoende kennis van de Nederlandse voorbeelden ontbrak, maar ook omdat het woonhuis van De Geer de jongere in Nederland nagenoeg niet bekend was.

Recent archiefonderzoek in Zweden heeft een serie tekeningen van Finspong boven water gebracht die, tezamen met een tweede, eenmaal eerder gepubliceerde serie, voldoende informatie bevatten om met redelijke zekerheid de architect van het Hollands klassicistische woonhuis Finspong vast te kunnen stellen.³⁸

Over de persoon van Louis de Geer de jongere is aanzienlijk minder bekend dan over zijn vader die de geschiedenis is ingegaan als 'vader van de Zweedse industrie'. De bibliotheek en de collectie schilderijen van Finspong wijzen echter op een man met grote interesse voor architectuur, tuinkunst en kunst. Tussen de schilderijen bevinden zich stukken van Hollandse meesters zoals Frans Hals, Samuel van Hoogstraaten, Jacob Jordaens, Martin Mijtens, die ook in Zweden

woonde en Peter Paul Rubens.³⁹ Dat De Geer zich goed in de architectuur heeft kunnen onderleggen blijkt vooral uit de bibliotheek die de Amsterdamse uitgaven van de tractaten van Scamozzi, Serlio, Palladio en Vitruvius bevat. Daarnaast treffen we 'Perspectiva' van Johan Vredeman de Vries uit 1627 aan en voorbeeldboeken van de classicistische architecten Jacob van Campen, Daniel Stalpaert en Philips Vingboons. Ook Jan van der Groen's populaire boek over de tuinkunst, 'De Nederlandsche Hovenier', ontbreekt niet.⁴⁰

Het huis dat Louis de Geer de jongere vanaf 1668 in Finspong liet bouwen, ook Finspong genaamd, is een voorbeeld van het sobere Hollands classicisme dat in de laatste helft van de zeventiende eeuw opgeld deed. Honderd jaar later schreef zijn achterkleinzoon Charles de Geer in een reisbeschrijving over het huis: 'Het Corps de Logis is uit 1668 en van Hollandse baksteen, het is opgebouwd door mijn overgrootvader Louis de Geer, drie verdiepingen hoog zoals afgebeeld in de *Suecia Antiqua & Hodierna*. De kamers zijn magnifiek gemeubileerd en gedecoreerd'.⁴¹ Finspong was klaarblijkelijk een bekende buitenplaats en sinds zijn bouw nog ongewijzigd (afb.12).

Afb. 12. Voorzijde buitenplaats Finspong van Louis de Geer d.j. te Finspång, vermoedelijk Adriaen Dortsman, 1668-'70. Kopergravure uit de 'Suecia Antiqua et Hodierna', gemaakt eind 17de eeuw, gepubliceerd 1715 (foto auteur).

Korte beschrijving van het huis in de huidige situatie

Het huis heeft een breedte van 75 ellen en is langs de zijgevel gemeten 72,5 ellen diep. Het gebouw is in vijf beuken verdeeld in een verhouding van 1:1:1:1:1. De twee buitenste beuken kunnen beschouwd worden als zelfstandige hoekpaviljoens aangezien de diepte waarmee ze risaleren gelijk is aan de breedte van de beuk. De ingang van het huis, die toegang biedt tot een hal op de bel-etage, bevindt zich in de middenbeuk. De middenbeuk is door vier platte pilasters ingedeeld in drie traveeën. De pilasters beslaan de gehele gevel en zijn van de Dorische orde. De gevel wordt afgesloten met een timpaan met daarin een klok tussen twee guirlandes (afb.13). Eén van de opvallendste elementen van Finspong is de halfronde gevel aan de achterzijde die, ingeklemd tussen twee hoekpaviljoens, wordt bekroond met een koepeldak met

Afb. 13. Finspong in 1998, voorzijde (foto auteur).

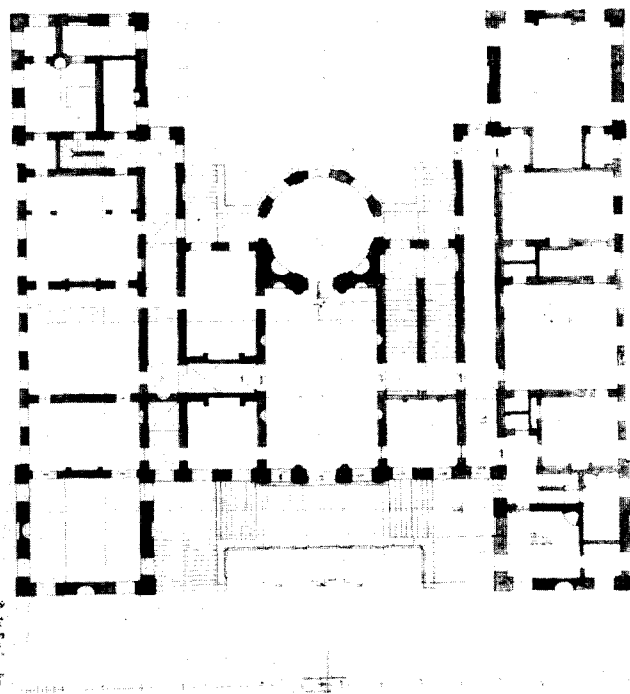

Afb. 14. Finspong in 1998, achterzijde (foto ABB STAL).

lantaarn (afb.14). Net zoals de voorgevel is ook de achtergevel sober: verzonken kozijnen, geen festoenen, geen frontons boven de vensters en geen uitbundige zuilen.

De tekeningen

Er zijn van Finspong twee series van in totaal tien ontwerptekeningen bekend. De eerste serie is gepubliceerd in een artikel van Martin Olsson uit 1935. Het gaat hier om zes tekeningen; zijgevel, voorgevel, twee voorstellen voor de achtergevel, een plattegrond voor het souterrain en een plattegrond voor de bel-etage (afb.15).⁴² In het voorjaar 1998, gedurende archiefonderzoek, bleek er een tweede, tot dusver onbekende, serie tekeningen van Finspong te bestaan. In de Tessin-Hårleman collectie van het Nationaal museum te Stockholm.⁴³ De enig denkbare reden dat deze tekeningen zich daar bevinden is de in het verleden gedane suggestie dat de tuin van Finspong door Nicodemus Tessin de Oude zou zijn ontworpen.⁴⁴ Daar is echter nog geen bewijs voor geleverd. De tweede serie bestaat uit vier tekeningen; een voorstudie voor de voorgevel, een plattegrond voor het souterrain en twee voor de bel-etage.

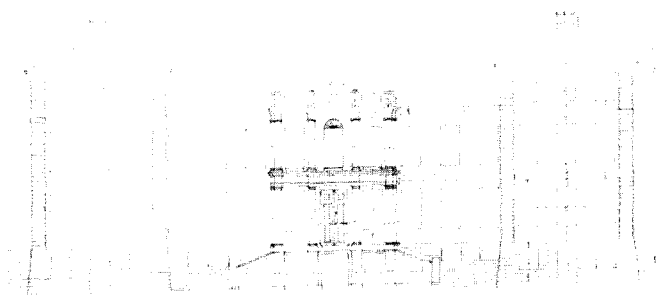

Afb. 15. Ontwerp plattegrond bel-etage zoals uitgevoerd, vermoedelijk Adriaen Dortsman, 1668-'70 (Nationaal museum, Stockholm, THC 2989).

Het exterieur volgens de ontwerptekeningen

De beschikbaarheid van in totaal tien ontwerptekeningen maakt het mogelijk deze te vergelijken met de eerst bekende afbeeldingen van Finspong, de gravures uit de Suecia Antiqua, en met afbeeldingen van het gebouw in zijn tegenwoordige staat. Het eerste dat opvalt is dat het exterieur sinds de vervaardiging van de gravures, met uitzondering van de trappartijen en de huidige gele kleur, ongewijzigd is gebleven. De ontwerptekeningen en de uitvoering van het gebouw vertonen echter meer verschillen.

Met name in de middenbeuk van de voorgevel zijn diverse veranderingen doorgevoerd. De voorgestelde gevelafsluiting, een attiek met twee sculpturen en het jaartal 1670 in Romeinse cijfers, is vervangen door een timpaan (afb.16, afb.17). In de plaats van de boogvormige nis met halfrond achterveld in de middelste travee op de eerste verdieping die op ontwerptekening nr. 16 te zien is, is een venster van hetzelfde formaat als de andere vensters, vijf ellen hoog bij tweeënhalf ellen breed, gekomen. Interessant zijn de doorlopende pilasters in de middenbeuk; deze had de architect oorspronkelijk niet voorgesteld. Zijn ontwerptekeningen laten daarentegen een gestapelde Dorische en Ionische pilasterstelling voor de middelste drie traveeën zien. Deze opbouw van de middenbeuk

Afb. 16. Voorstudie voorgevel Finspong, met attiek, vermoedelijk Adriaen Dortsman, 1668-'70 (Nationalmuseum, Stockholm, THC 2959).

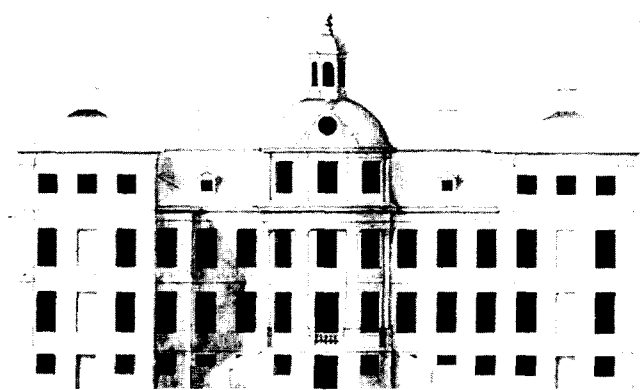
Afb. 17. Ontwerp voorgevel Finspong, met attiek, vermoedelijk Adriaen Dortsman, 1668-'70 (foto uit artikel Olsson, 1935).

wijst erop dat de architect goed op de hoogte moet zijn geweest van de tractaten van Palladio. Zo'n rechtstreekse toepassing van de Palladianse voorbeelden was in de tweede helft van de zeventiende eeuw echter ongebruikelijk geworden.⁴⁵ In deze periode waren de gevels immers soberder geworden, vaak zelfs zonder pilasters. Of de architect zelf, eventueel na overleg met bouwheer Louis de Geer de jongere, de wijzigingen heeft doorgevoerd of dat deze pas bij de bouw zijn aangebracht, is nog niet bekend.

Voor de achtergevel deed de architect twee voorstellen (afb.18, afb.19). Eén waarbij de halfronde middenbeuk wordt afgesloten met een extra verdieping en een koepel en één met in plaats van de koepel een eenvoudig attiek met twee sculpturen. Dit laatste ontwerp sluit door de vergelijkbare attiek en de boognissen het sterkst aan bij de voorgevel. De bijzondere koepel zal de bouwheer meer hebben aangesproken want deze is uitgevoerd, maar dan zonder de oculus uit de ontwerp-tekening. De gestapelde pilasterstelling van de ontwerp-tekening is aan de achterzijde wél uitgevoerd, alleen niet Dorisch-Ionisch maar Dorisch-Dorisch.

De architect van Finspong slott

Analyse van de twee series tekeningen op onder meer tekentechniek en toegepaste stijlcomponenten wijzen in de richting

Afb. 18. Ontwerp achtergevel Finspong, afgesloten met een koepel, vermoedelijk Adriaen Dortsman, 1668-'70 (foto uit artikel Olsson, 1935).

Afb. 19. Ontwerp achtergevel Finspong, met attiek, vermoedelijk Adriaen Dortsman, 1668-'70 (foto uit artikel Olsson, 1935).

van de Amsterdamse classicistische architect Adriaen Dortsman (1635/36, Vlissingen – 1682, Amsterdam) als de architect van Finspong. Dortsman is de architect van bekende Amsterdamse bouwwerken als de Ronde Lutherse kerk (1667), het Walenweeshuis (1671) en van diverse patriciërshuizen langs de grachten.⁴⁶

Doordat de aantekeningen op de plattegrond- en geveltekeningen van Finspong in het Nederlands zijn kan eenvoudig worden vastgesteld dat de architect uit de Republiek afkomstig moet zijn geweest. Die aantekeningen betreffen de maten, in ellen en duimen, en geven uitleg bij de maataanduidingen. Waarschijnlijk was de architect werkzaam in Amsterdam, getuige het gebruik van 'Amsterdamsche duijmen' en de watermerken in de tekeningen. Een watermerk verwijst naar de periode waarin en de plaats waar het papier werd gemaakt. In de tekeningen van Finspong zijn watermerken aangebracht die vooral aan het einde van de zeventiende eeuw in Amsterdam werden toegepast.⁴⁷

De manier van tekenen is het belangrijkste handvat binnen deze analyse. De architect met wiens werk de tekeningen van Finspong in alle opzichten duidelijke overeenkomst vertonen, is Adriaen Dortsman. De tekeningen van Dortsman onderscheiden zich op een aantal punten duidelijk van zijn tijdgenoten. Ze vertonen een opvallende precisie; zelfs de kleinste maten zijn ingeschreven. De verklaring voor Dortsman's gro-

te nauwkeurigheid kan liggen in zijn technische achtergrond. In tegenstelling tot veel zeventiende-eeuwse architecten was hij niet oorspronkelijk tot schilder opgeleid. Een ander verschil geldt het kleurgebruik. Dortsman gebruikte niet zoals gebruikelijk was een kleur die in overeenstemming was met het materiaal, maar voornamelijk bruine inkt en voor muurpartijen en schaduwen grijze gewassen inkt. De inzichtelijke schaduwpartijen zijn eveneens een karakteristiek van zijn tekentechniek. Een laatste kenmerk van Dortsman's tekeningen zijn de zwart ingevulde vensters.⁴⁸ Al deze kenmerken vinden we terug in de tekeningen van Finspong; de maten bij details, de bruine inkt, de gewassen partijen, het schaduwgebruik en de zwarte vensters.

Daarnaast kan een aantal stijlcomponenten in het ontwerp voor Finspong eveneens worden aangetroffen in ander werk van Adriaen Dortsman.⁴⁹ De attiek is gelijk aan de gevelafsluiting die Dortsman in 1672 toepaste bij het Amsterdamse woonhuis aan Amstel 216 voor de koopman Gijsbert Dommer. Voor een woonhuis aan de Keizersgracht 674 (1671) in Amsterdam ontwierp hij sculpturen op de gevelafsluiting zoals die ook op de ontwerptekeningen van Finspong te zien zijn. Aan het Walenweeshuis (1671) en de buitenplaats Gunterstein (Breukelen, 1681) herkennen we de verzwaarde, geblokte hoekverbanden en de wijduiteenlopende souterrainmuren van de Finspongtekeningen. De letterlijke en figuurlijke kroon op Finspong tenslotte, de koepel, lijkt te zijn geïnspireerd op de koepel van de Ronde Lutherse kerk die Dortsman in 1667 ontwierp. Zeker is dat hij tot een dergelijk hoogstandje in staat is geweest.

Rest nog de vraag: hoe kwam Louis de Geer de jongere in contact met Adriaen Dortsman? Hoe en wanneer dat heeft plaatsgevonden is nog niet met zekerheid vast te stellen. Er zijn wel enige aanwijzingen. De Ronde Lutherse kerk in Amsterdam kan hierbij een interessante rol hebben gespeeld. Het koepeldak van deze kerk werd namelijk bekleed met koper, Zweeds koper. Op zoek naar financiële steun bij de bouw van de kerk klopte het kerkbestuur aan bij geloofsgenoot Peter Trotzig, lange tijd Zweeds diplomaat in Amsterdam en kort tevoren benoemd tot burgermeester van Stockholm.⁵⁰ Mogelijk heeft Trotzig contact gezocht met Louis de Geer de jongere die hij uit zijn Amsterdamse periode kende. De Geer de jongere bezat zelf een ijzergieterij maar was ook bij de koperhandel betrokken. Zowel de Zweedse als de Hollandse markt waren voor hem bekend terrein.⁵¹ De weg, die het koper voor het dak van de Ronde Lutherse kerk heeft afgelegd, is mogelijk via Louis de Geer de jongere gelopen. Dat kan het moment zijn geweest waarop hij kennis heeft gemaakt met de jonge architect Dortsman bij wie hij in 1668 tekeningen voor zijn nieuwe buitenplaats zou bestellen.

Slot

Het intensieve contact tussen Nederland en Zweden in de zeventiende eeuw bestond in de eerste plaats uit handelscontacten maar deze hebben geleid tot diverse contacten op cultureel gebied. Relaties op het gebied van de architectuur namen

daarbij een belangrijke plaats in. Zweden kwam zo in contact met het Hollands classicisme. Het woonhuis van de Hollandse bouwheer Louis de Geer behoort tot de vroegste voorbeelden. Ook architecten uit de Republiek zoals Justus Vingboons en later Adriaen Dortsman droegen bij aan de introductie van het nieuwe architectuurprincipe. In Zweden gevestigde architecten zoals Simon en Jean de la Vallée, Nicodemus Tessin, Nils Eosander en Tomas Albinus, waarvan sommigen een opleiding in de Republiek volgden, pasten het nieuwe architectuurprincipe toe en voegden er lokale stijlelementen aan toe. Aan het eind van de zeventiende eeuw, nadat de architect Nicodemus Tessin de Jongere was teruggekeerd van zijn Grand Tour door Italië en Frankrijk, liet Zweden de Republiek als voorbeeld van nieuwe architectuurprincipes los.

Noten

- 1 L. Heerma van Voss, J. Roding, *The North Sea and Culture (1550-1800)*, Hilversum, 1996. In deze essaybundel wordt een aanzet gedaan tot onderzoek naar het concept van een architectuurhistorische eenheid rondom de Noord- en Baltische zee.
- 2 J. Goudeau, 'Nicolaus Goldmann (1611-1665) en de praktijk van de studeerkamer', *Bulletin KNOB* 94 (1995) 6, p.185-203.
- 3 Skokloster samlingen, Riksarkiv, Stockholm.
- 4 E. Dahlgren, *Louis de Geer 1587-1652. Hans liv och verk*, Uppsala, 1923. Dahlgren's biografie is nog steeds de meest volledige bron voor het leven van Louis de Geer.
- 5 De Geer woonde niet aaneensluitend in Zweden. Tussen 1631 en 1635, tussen 1637 en 1641 en van januari tot september 1644 verbleef hij in Amsterdam. Hier bewoonde hij het Hollandse renaissance huis 'Huis met de Hoofden' aan de Keizersgracht, in 1634 gekocht van Nicolaas Sohier.
- 6 A. Romein-Verschoor, 'Louis de Geer. De koning der kooplieden', *Erflietters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, J. Romein, A. Romein-Verschoor, Querido, 1976 (11de editie), p.306.
- 7 De bezwaren die Axel Oxenstierna, de voogd van Christina en gedurende die tijd de feitelijke bestuurder van het land, had ten aanzien van het adelen van 'een gewone koopman' als Louis de Geer deed dit pas in 1641 plaats vinden.
- 8 Koopbrief van de hand van Louis de Geer, d.d.14 december 1643. Leufsta samlingen, Riksarkiv, Stockholm.
- 9 Holländsk-Reformerta Församlingen Födelse- och Dopbok 1692-1834 (het geboorte- en doopboek van de Nederlands Gereformeerde Gemeente te Stockholm), Stadsarkiv, Stockholm. Gegevens over de Nederlandse gemeente van voor 1692 zijn terug te vinden in de doop-, geboorte- en sterfteboeken van de Duitse gemeente waar de Nederlandse tot aan 1741 formeel onder viel. Vanaf 1692 hield de Nederlandse gemeente echter eigen boeken bij.
- 10 Het Riddarhus is de zetel van de adelstand en kan in de zeventiende beschouwd worden als het parlement van Zweden. De enige keer dat De Geer sprak in het Riddarhus was dat in het Nederlands. De Zweedse taal heeft hij nooit beheerst. Dahlgren, 1923 (noot 4).
- 11 E. Dahlgren, 'Louis de Geers hus i Stockholm. Historisk utredning', *Samfundet S:T Eriks Årsbok*, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1919. Louis de Geer's journalen bevinden zich in de Leufsta samling in het Riksarkiv te Stockholm.
- 12 Journaal over het jaar 1646, 30 december. Leufsta samlingen, Riksarkiv, Stockholm.
- 13 E. Dahlberg, *Suecia Antiqua et Hodierna*, 1715. 'De Suecia' is een verzameling van ruim 300 gravures waarop de belangrijkste stadspaleizen en buitenplaatsen van het Zweedse rijk zijn afgebeeld. Koning

- Karl Gustav XI verleende de opdracht aan veldheer, architect en vestingingenieur Erik Dahlberg in 1661. De gravures die door Dahlberg en andere graveurs, waaronder de Nederlanders Willem Swidde en Jan van den Aveelen, werden vervaardigd, dienden als visitekaartje van Zweden om zo haar imago op het gebied van de bouwkunst te verbeteren.
- 14 Dat De Geer tijdens de bouw van het huis in Stockholm nog in Norrköping woonde moge blijken uit de aanklacht aan zijn adres door de bisschop van Linköping in 1648 wegens het houden van een calvinistische eredienst aan huis. Svenks Adelståndsboek, Stadsarkiv, Stockholm.
 - 15 J.L.Lindblad, 'Louis de Geer (1587-1652). Dutch Entrepreneur and the Father of Swedish Industry', *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times*, C. Lesger, L. Noordegraaf (ed), Den Haag, 1995. 1995.
 - 16 E.Dahlgren, *Louis de Geer 1587-1652. Hans Liv och Verk*, Uppsala, 1923; G.M.Silverstolpe, 'Riddarhuspalatset', *Sveriges Riddarhus*, C.Hallendorff (red), Stockholm, 1926; T.Nordberg, 1931; H.van Lunteren, *Det de Geerska palatset. Några funderingar kring ritningen som ligger till grund för Louis de Geers hus i Stockholm*, Stockholms Universitet, Stockholm, 1964.
 - 17 Simon de la Vallée was voordat hij tezamen met zijn zoon Jean naar Stockholm vertrok werkzaam geweest aan het hof van Frederik Hendrik. C.Ellebag, 1997.
 - 18 Wel bestaat er een correspondentie tussen de dan 21-jarige Jean de la Vallée en Louis de Geer, d.d. 26 oktober 1646 en 24 mei 1647. De la Vallée vraagt De Geer, vanuit Parijs, om financiële steun ten behoeve van zijn studie. Het verzoek werd door De Geer ingewilligd met 200 rijksdaalders. Behalve dat De la Vallée dus tijdens de bouw van het woonhuis van De Geer in Parijs verbleef, werd er over een eventueel ontwerp niet gerept. Leufsta samlingen, Riksarkiv, Stockholm.
 - 19 S.Wallin, *Kring Svecia Antiqua*, Stockholm, 1967.
 - 20 Leufsta samlingen, Riksarkiv, Stockholm. Het handschrift op de schetsen komt overeen met dat van De Geer.
 - 21 U.Johanson, 'Posse. Knut', *Svensk Bibliografisk Lexikon*, E.Grill (red), Stockholm, 1973.
 - 22 E.Gerritsen, 'De architectuurtekening in de 17de eeuw', *Soo vele heerlijke gebouwen. Van Palladio tot Vingboons*, J.Boonstra (red), Amsterdam, 1997, p.45.
 - 23 G.Alm, 'Arkitekturen', *Renässansens Konst. Signums Svenska Konsthistoria*, Bokförlaget Signum, Lund, 1996.
 - 24 Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1875: 14 sept.1647, Nicodemus Tessin, Stralsunda-Pomerus, 26, J. Dat wil zeggen: afkomstig uit Stralsund, Pommeren, 26 jaar oud, rechtenstudent. De opgegeven leeftijd ligt vijf jaar lager dan Tessin's werkelijke leeftijd.
 - 25 C.Ellebag, 'Arkitekturen 1650-1690', *Barockens Konst. Signums Svenska Konsthistoria*, Bokförlaget Signum, Lund, 1997.
 - 26 M.Ohlsson, *Stormaktidens privatpalats i Stockholm*, Forum, Stockholm, 1951.
 - 27 Ohlsson, 1951.
 - 28 Silverstolpe, 1926.
 - 29 Philips Vingboons, *Afbeeldels der voornaemste Gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, Joan Blaeu, Amsterdam, 1648.
 - 30 De tekeningen van Vingboons bevinden zich in het Riddarhusarkiv, Stockholm.
 - 31 K.A.Ottenheym, *Philips Vingboons (1607-1678). Architect*, De Walburg Pers, Zutphen, 1989.
 - 32 Jean de la Vallée vroeg de helft van het salaris van zijn voorganger. Maar of Justus's hoge tractement de enige reden van zijn ontslag was, is niet geheel duidelijk. Hij zou ook verspillend met het bouw-materiaal zijn omgegaan, tot ontevredenheid van de Rijksdag die het budget voor het Riddarhus snel zal slinken. Riddarskapets och riksdagsprotokoll, Riddarhusarkiv, Stockholm.
 - 33 Het daktype dankt zijn naam aan het Zweedse woord 'säteri' dat buitenplaats betekent en waar het voor het eerst werd toegepast. Het dak wekte de indruk uit twee verdiepingen te bestaan terwijl het meestal een vlieringachtige ruimte betrof. Eén van de vele trucs die de Zweedse adel toepaste om het gebrek aan geld, in vergelijking met de Hollandse en Franse adel, te verbloemen.
 - 34 Volgens de architectuurhistoricus Osvald Sirén werd het huis van Wrangel in Stockholm door Nicodemus Tessin de Oudere ontworpen. O.Sirén, 'Storhetstidens Stockholmsarkitektur', *Samfundet S:T Eriks Årsbok*, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1910. Het huis in Stralsund werd in de Tweede Wereldoorlog geheel verwoest. Ellebag, 1997.
 - 35 C.G.Wrangel aan P.Trotzig, d.d. 3 augustus 1661. Skoklostersamlingen, E8277, Riksarkiv, Stockholm.
 - 36 P.Trotzig aan C.G.Wrangel, d.d. 16 augustus 1661. Skoklostersamlingen, E8502, Riksarkiv, Stockholm.
 - 37 H.Alm, 'Van der Nootska palatsets arkitekt', *Samfundet S:T Eriks Årsbok*, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1944. Alm schrijft het huis toe aan Mathias Spihler, schoonzoon van Jean de la Vallée en leerling van Nicodemus Tessin de Oudere maar dit is nog niet vast komen te staan.
 - 38 M. Olsson, 'Finspångs Slott. En holländsk slottsbyggnad i det karo-linksa Sverige', *Svenska Kulturbilder. Ny följ, band 2*, Stockholm, 1935. Afbeeldingen nrs. 16,17,18 zijn kopieën uit dit artikel. De tweede serie bevindt zich in het Nationaal museum te Stockholm in de Tessin-Härlemansamlingen op de Gravyravdelning.
 - 39 G. Göthe, *Tafvelsamlingen på Finspong*, Stockholm, 1894.
 - 40 B. Lundstedt, *Anteckningar om Finspong och dess bibliotek*, Stockholm, 1883.
 - 41 C. de Geer, A. Barnekov, Dagbok af en resa igenom Sverige, 1768, p.86. In privébezit. Een facsimile bevindt zich in Carolina Rediviva, de universiteitsbibliotheek van Uppsala. E. Dahlberg, *Suecia Antiqua och Hodierna*, Stockholm, 1715.
 - 42 M. Olsson, 1935. Olsson noemt als vindplaats van de tekeningen het archief van het bedrijf Fiskeby Fabriksaktiebolag. In de jaren zestig van deze eeuw werd het archief opgesplitst en werden de diverse delen naar verschillende archieven en bibliotheken overgebracht. Op dit moment is het nog niet gelukt de vindplaats van de originele tekeningen te traceren.
 - 43 De tekeningen hebben de volgende nummers: THC 2951 (plattegrond en souterrain), THC 2959 (voorstudie voorgevel), THC 2988 (plattegrond voor bel-etage) en THC 2989 (plattegrond voor bel-etage).
 - 44 G. Lindqvist, 'Lustgård och park på Finspong', *Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling*, Stockholm, 1966, p.225.
 - 45 K. Ottenheym, 'Bouwkunst op maat en regelen der Ouden. Classicisme in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw', *Soo vele heerlijke gebouwen. Van Palladio tot Vingboons*, J.Boonstra (red), Amsterdam, 1997, p.37.
 - 46 P. Vlaardingerbroek, 'Adriaen Dortsman en Jan Six. Architectuur en interieurs van Dortsman aan de hand van Herengracht 619', *Bulletin KNOB* 95 (1996) 5, p.149-169.
 - 47 E. Heawood, *Watermarks. Collection of works and documents illustrating the history of paper*, E.J.Labarre (ed.), Hilversum, 1950. De gebruikte watermerken zijn gekroonde Franse lelie, Franse lelie met Stralsburg bend, staande leeuw in gekroonde dubbele cirkel, gekroond wapen van Amsterdam.
 - 48 E. Gerritsen, 'De architectuurtekening in de 17de eeuw', *Soo vele heerlijke gebouwen. Van Palladio tot Vingboons*, J.Boonstra, Amsterdam, 1997, p.59.
 - 49 W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture. A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700*, Delft University Press, Delft, 1980.
 - 50 W. Kooiman, *De Ronde Lutherse kerk te Amsterdam*, Amsterdam, 1941.
 - 51 S. Lindroth, *Stora Kopparbergets historia*, Falu, 1947.

Buitenzorg en omliggende tuinen

Carla S. Oldenburger-Ebbers

Inleiding

Tijdens een analyse van het tuinontwerp van Beeckestijn te Velsen, werd mijn aandacht afgeleid naar een 18de-eeuwse tekening van Huis Buitenzorg, even buiten Batavia (Nederlands-Indië). De bewoner van Beeckestijn (van 1742-1778) en de bewoner van Huis Buitenzorg (van 1745-1750), resp. Jhr. Jacob Boreel (1711-1778) en Gustaaf Willem Baron van Imhoff (1705-1750) waren namelijk volle neven en daar het bekend is dat beiden met elkaar correspondentie onderhielden,¹ vroeg ik mij af of misschien hun tuinaanleg enige

verwantschap vertoonde. Op zoek naar een 18de-eeuws(e) ontwerp of plattegrond van Buitenzorg, vond ik vele 19de-eeuwse aanzichten² – van overigens steeds weer andere (verbouwde) huizen Buitenzorg – en een vrij onbekende tekening van Huis Buitenzorg van Johannes Rach, gedateerd 1772, precies hetzelfde jaartal als de bekende plattegrond van Beeckestijn van J. G. Michael.³ Deze laatste tekening wil ik vooral in dit artikel onder de aandacht brengen. De 19de-eeuwse situatie is er ter completering voor de lezer in het kort aan toegevoegd.

Afb. 1. Het Gezicht van 't Heere Huys van Buyten Zorgh...! Johannes Rach, 1772. Tekening. Coll. Kon. Inst. v. Taal-, Land- en Volkenkunde.

De architectuur en de tuinarchitectuur van en rond vier huizen Buitenzorg

Periode G.-G. Gustaaf W. Baron van Imhoff.

Vanaf 1745 werd het eerste Huis Buitenzorg gebouwd door Gouverneur-Generaal G. W. Baron van Imhoff, volgens de tekst op de tekening van Rach "leggende 52 paalen Buyten Batavia". Dit eerste gebouwencomplex op de tekening van Rach bestaat uit twee Hollandse classicistische blokken, die doormiddel van twee loze gevelwanden en een lagere centrale galerij met elkaar verbonden zijn. Op de plaats waar men een centraal hoofdgebouw zou verwachten liggen tuin en park en marktplaats. In het algemeen bestaat de hoofdstructuur van een dergelijk complex meestal uit drie op een rij geplaatste gebouwen, verbonden door open galerijen. Het middelste gebouw kan in sommige gevallen naar voren of naar achteren verspringen, maar ontbreekt hier.

De reden voor het schrijven van dit artikel is vooral de in kringen van tuinhistorici vrijwel⁴ onbekende en juist hoogst interessante tekening van Johannes Rach (afb. 1).⁵ De titel luidt: *Het Gezigt vant HeereHuys van BuytenZorgh van voorenaft te Zien met desselfs Post Philipinaf,] van agtere int verschiet de Gebergkens, Leggende "52 Paalen Buyten Batavia"* en daarbij vermeld "naar het leven getekend door Js Rach Ao. 1772."

Op de tekening is ten eerste een uiterst interessante architectuur te onderscheiden, bij nadere beschouwing een mengeling van typisch Hollandse en typisch tropische architectuur. Er is geen sprake van een huis, maar eerder van een complex van architectuur, een eenheid vormend met een even eigenaardige tuinarchitectuur. De tuinaanleg is midden tussen en achter een symmetrisch drie-verdiepingen-hoog gebouwencomplex gelegen. We kijken volgens de titel van de tekening van voren tegen de gebouwen aan, terwijl op de achtergrond, naar het zuiden de bekende "blauwe bergen", de Salak en de Gedé te zien zijn.

Het klimaat in Buitenzorg is zeer regenrijk en voor de landbouw dus gunstig, terwijl de grond zeer vruchtbaar is. Het zuidelijke bergachtige deel is beplant met "eeuwig groene" bomen. Een van de voornaamste bevaarbare rivieren is de Tjidani, die vóór langs het Huis Buitenzorg loopt. Het uitzicht vanuit het huis is hier zelfs opgericht, zoals uit latere tekeningen naar voren komt. Het complex is noord - zuid gelegen en het middelpunt van de aanleg wordt gevormd door een gebouwtje, dat met het dak en het torenkoepeltje net boven de bossages uitsteekt. Dit is de Post Philippina, een soort politiepост, waaromheen twee maal per week markt wordt gehouden.⁶ Aan weerskanten en waarschijnlijk ook achter de bossage rond de post Philippina ligt een geometrische tuin met parterres en geknipte bolvormige boompjes, geplaatst vóór de min of meer deelsirkelvormige loze façades,⁷ die het achterland afsluiten en zich voegen tegen de twee zijdelings geplaatste symmetrische hoofdgebouwen. Deze dienden in 1792 enerzijds als verblijfplaats van de Gouverneur-Generaal en anderzijds als kerk. De façades worden middenachter gesloten door een overdekte eenvoudige wan-

delgalerij, waarachter een min of meer wilde aanplant is te zien (een koffieculture?). Achter de beide façademuren zijn hoge palmen te onderscheiden, die in dit tropische klimaat natuurlijk geen stookkas behoeven. Ook het wilde bos in het verschiet wordt door een hoge rij palmen afgesloten. We mogen aannemen dat we hier te doen hebben met een culture van kokospalmen. Vóór de centrale middenpartij ligt een merkwaardig gevormde tuin met strak gesnoeide hagen, die rondom is afgesloten door dezelfde hagen en alleen een nauwe verbinding met de centrale tuin schijnt te vormen. Wandelen in deze tuin is vrijwel onmogelijk, behalve op en neer tussen de hagen, let wel in de open zon. Rechts voor op de tekening loopt een familie, waarvan een van de kinderen wijst op een tuin die zich eveneens achter een haag bevindt. Links vóór het oostelijke bouwcomplex lopen bedienden met pajongs (parasols) en buigt een man diep voor een echtpaar. Dit zou Gouverneur-Generaal Van Imhoff met zijn echtgenote kunnen zijn. Twee anderen dragen een mand in de richting van de tuin.

De karakteristieke bepalende elementen in de tuin zijn: een formele voortuin, gevormd door hagen; een schaduwrijke middentuin, waarin centraal geplaatst een rond of zeshoekig gebouw; daarachter een formele parterre-tuin; en achter de middengalerij een bomen- en heesteraanplant, afgesloten door een palmenlaan. In grote lijnen vertoont deze aanleg inderdaad enige overeenkomsten met Beeckestijn.⁸ De totaal-aanleg daar bestaat uit – van voor naar achter – een formeel strak deel, een bosket in overgangsstijl en een "natuurlijke" landschappelijke aanleg achter het complex. Evenals op Beeckestijn ligt het formele deel in Buitenzorg het meest in het oog springend en het landschappelijke wilde deel zo ver mogelijk naar achteren. Het schaduwrijke overgangsbos kan vergeleken worden met de centrale plaats van het eiken-dwaalbos en de wildbossen op Beeckestijn, grenzend aan de centrale vijverpartij aldaar. Deze bosjes op Beeckestijn en de centrale plantage hier op Buitenzorg hebben beide een plezier- en nutsfunctie. Op Buitenzorg fungeert dit bosje als een beschaduwde marktplaats. De dragers met de mand brengen hun koopwaar naar de markt. Het echtpaar is waarschijnlijk ook op weg naar de markt of de post Philippina. De strakke hagen in het voorste gedeelte van de tuin zouden mogelijk òf citroenheggen kunnen zijn, zoals die ook werden toegepast op het buiten Schoonzicht⁹; òf gesnoeide of vers geplukte theestruiken. Van de theestruik worden regelmatig alleen de bovenste jonge blaadjes geplukt, zodat er geen kwestie is van wilde uitgroei. Dit alles wordt zeker waarschijnlijk als we weten dat Van Imhoff bekend stond om zijn hervormingsideeën en de streek rond Buitenzorg heeft doen ontginnen ten gunste van land- en tuinbouw. Buitenzorg vervulde daarin misschien een voorbeeldfunctie. De omheinde tuin rechts op de voorgrond van de tekening is mogelijk de menagerie, waarvan zo vaak in tropische tuinen sprake is. De kinderen wijzen in die richting en willen daar waarschijnlijk graag gaan kijken. Het is bekend uit Van Imhoff's correspondentie dat hij papegaaien, een slingerap (waarschijnlijk bedoeld een gibbon), kroonduiven en tortels naar Beeckestijn

stuurde, naast enige tropische vruchtboompjes, als mango, kuini en durian.¹⁰ In een tropische menagerie worden zowel vogels in kooien als apen aan een kettting gehouden, en men kan zich voorstellen dat een boomgaard met tropische vruchtbomen (mango, mangistan, kuini etc.) hier tegelijkertijd als schaduwtuin voor de dieren dienst deed. Opmerkelijk is dat Van Imhoff Javaanse papegaaien en een slingerap naar zijn neef Boreel stuurde, die voor Hindoe's resp. liefde en trouw symboliseren. Ook is bekend dat Boreel een van de eerste Europeanen was die de Hindoe-tempel Prambanan op Midden-Java bezocht. Dat hij zich voor Hindoe-symbolen interesseerde, lijkt óns misschien vreemd, maar kan wel aannemelijk gemaakt worden, omdat Paleis Buitenzorg lag in een omgeving, waar vroeger vanaf 1433 A.D., het laatste Hindoe-rijk van Soenda (West Java), namelijk het koninkrijk Pajajaran met de hoofdstad Pakoean was gesticht. Toen in 1518 het Rijk van Matjapahit definitief viel, werd ook Pajajaran veroverd door de Islam. De Hindoe-cultuur leeft zelfs nu nog in de gedachten van de inwoners voort. Denk bijvoorbeeld aan het Ramayana-verhaal, tegenwoordig nog steeds uitgebeeld in beeldende kunst, dans en wajangspel.

Concluderend kunnen we stellen dat we hier te doen hebben met een bijzondere vorm van tuinarchitectuur, een overgangstuin tussen geometrische en landschappelijke vormen, waar nut, plezier, schoonheid en genot zonder moeite in elkaar overgaan.

Periode G.-G. Herman W. Daendels.

In 1809 heeft Gouverneur-Generaal H. W. Daendels (hij verbleef in Nederlands Indië van 1808 tot 1811), maarschalk van Holland en bekend van de Grote Postweg over Java, het huis verbouwd en uitgebreid. De nieuwe architectuur van dit tweede huis is onder andere te zien op tekeningen van Maria Fendall, die ook als uitgangsmateriaal gebruikt zijn voor de gravures van W. Daniell.¹¹

Van het tweede vergrote complex zijn eigenlijk alleen op genoemde tekeningen de vleugels te zien. De tympanen en andere gevelversieringen zijn verdwenen. Het zijn strakke volumineuze blokken geworden, die door een overdekte galerij met een nieuw corps de logis werden verenigd. Aangezien niet het hele complex op de tekening is weergegeven, is deze situatie niet precies duidelijk. Het complex vertoont nu zeker enige gelijkenis met Blenheim Palace, zoals hier en daar in de literatuur wordt beweerd. Op genoemde tekeningen is zo goed als geen tuin- en parkaanleg nabij het huis te zien. Het lijkt alsof de bebouwing, gelegen in een zeer eenvoudige laag gehouden aanleg, in een natuurlijk landschap staat. De bergen op de achtergrond en de rivier de Tjidani voor het huis zijn heel duidelijk te onderscheiden. Aan de westzijde van het gebouwencomplex ziet men geplante boompartijen. Als geheel lijkt het zwaar romantische landschap, op de gravures van Daniell rijk gedecoreerd met tropische plantensoorten, de hoofdzaak van de tekening. De tuinaanleg is in de tijd van Daendels nog niet geheel veranderd in landschapstijl.

Periode G.-G. Goderd A.G.P. Baron van der Capellen.

In 1817 werd onder bewind van Baron Van der Capellen door Prof. Caspar G. C. Reinwardt, hoogleraar in de Natuurlijke Historie in Amsterdam, 's Lands Plantentuin of Hortus Bogoriensis gesticht, voornamelijk op het terrein achter zijn paleis, op gronden van het voormalige paleis van het Hindoe-rijk Pajajaran, tegen de hellingen van de Salak. In 1819 werd dit huis gedeeltelijk door een brand verwoest. Van der Capellen liet het weer herbouwen en gedeeltelijk vergroten.

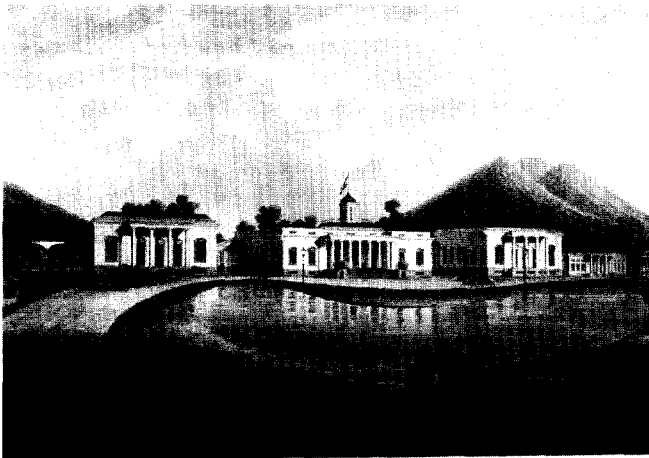
Dit derde huis is een waarlijk Europees aandoend paleis geworden. De verbindingsgalerijen zijn verdwenen en ook door twee verdiepingen hoge blokken vervangen. De vorm heeft met zijn verspringende vleugels duidelijk overeenkomst met Paleis Het Loo gekregen. Een torentje gedekt door een koepeltje (observatorium?) is nu op het platte dak geplaatst. Het middengebouw springt het meest naar achteren en biedt uitzicht op een bomeneiland en een grote vijver, onderdelen van 's Lands Plantentuin, gelegen ten zuiden van het paleis.

Het complex is gelegen in een Engels landschapspark naar ontwerp van Antoine Payen.¹² Dit derde huis Buitenzorg is o.a. afgebeeld op een schilderij van W. Troost en een litho van P. Lauters, naar een tekening van C. L. Blume.¹³ Deze voorstellingen tonen beide een landschappelijke aanleg met een grote vijverpartij achter het huis, een chinese brug, open terreinen met solitaire bomen en verspreide boomgroepen in velerlei kleuren en vormen. Het bijzondere van de prent van Lauters is dat deze is vervaardigd naar een tekening van de directeur van de Plantentuin, C. L. Blume. De tekening is, zoals hij zelf zegt "ad.nat.del." oftewel naar de natuur getekend. Verschillende soorten palmen, bamboe, typische tropische waterplanten, maar ook een bijna Hollands bomeneiland, met zelfs een populier op een eiland (denk aan het eiland van Rousseau) zijn te onderscheiden. Het klimaat in Buitenzorg is zeer nat en bijzonder gunstig voor een plantentuin. Het voornaamste doel van de tuin was de Indische, vooral Javaanse, en uitheemse gewassen aan te kweken.¹⁴

Periode G.-G. Jean C. Baud.

In oktober 1834 was een aardbeving de oorzaak van de verwoesting van dit derde huis. Men heeft nu gekozen voor het bouwen van een nieuw huis met slechts één woonlaag, waarschijnlijk naar architectuur van Jannis Tromp (1798-1859), hoofdingenieur Burgelijke Openbare Werken, geassisteerd door Wilhelm Louis de Sturler (1802-1879), kapitein bij de Genie.¹⁵ Prenten van o.a. W. J. Gordon naar A. J. Bik en Th. Reijgers (afb. 2) en prenten van P. Lauters naar A. J. Bik en van J. F. C. Reckleben, getuigen hiervan.¹⁶ Ook op het bekende schilderij van Max Fleisscher (afb. 4), getiteld *De plantentuin te Buitenzorg, West Java* (1899) in het Tropenmuseum ziet men dit vierde paleis, met aan de achterzijde, het grote meer met waterlelies. De portico die in 1892 aan dit huis was toegevoegd, werd in 1952 door president – en architect – Soekarno weer gesloopt.

De wit gepleisterde villa met zijn luchtcirculatioeroosters en grote midden-veranda is nu meer op de tropen aangepast. Het zijn vijf gebouwen die door middel van galerijen allemaal in

Afb. 2. *Vue du palais de Buitenzorg* / W. J. Gordon (litho), naar tekening van T. Reijgers, ca. 1839. Uit *Vues de Java* / J. J. Braam, 1842.

Afb. 4. *De plantentuin te Buitenzorg, West Java* / Max Fleischer, 1899. Periode *Baut*. Olieverf op doek. Coll. Tropenmuseum Amsterdam.

elkaars verlengde liggen en aan elkaar gekoppeld zijn. Het middendeel is weer voorzien van een centraal geplaatst toren-element op het dak.

Het bijbehorende park is afgescheiden van de botanische tuin, die nu achter de gebouwen ligt. Het park voor het huis bestaat dan voornamelijk uit een niervormige spiegelvijver en een enorme hertenkamp. Een beeld dat overeenstemt met de Nederlandse parken van de tuinarchitect J. D. Zocher jr. in die tijd. Ook geven alle genoemde kunstenaars de typische open relatie met het landschap, die voor die tijd zo karakteristiek is, duidelijk weer. Als men niet wist wat de prenten van Gordon en tijdgenoten voorstelden, zou men kunnen denken dat de tekeningen afkomstig zijn uit de serie architectuurtekeningen van de tuinarchitect J. D. Zocher jr. Alleen de bergen op de achtergrond vervreemden het beeld.¹⁷ Op de prent van Lauters zijn romantische plantendecoraties aan de tekening van Reijgers toegevoegd.

Het park rond Buitenzorg op "Het plan van het Paleis en 's Landsplantentuin".

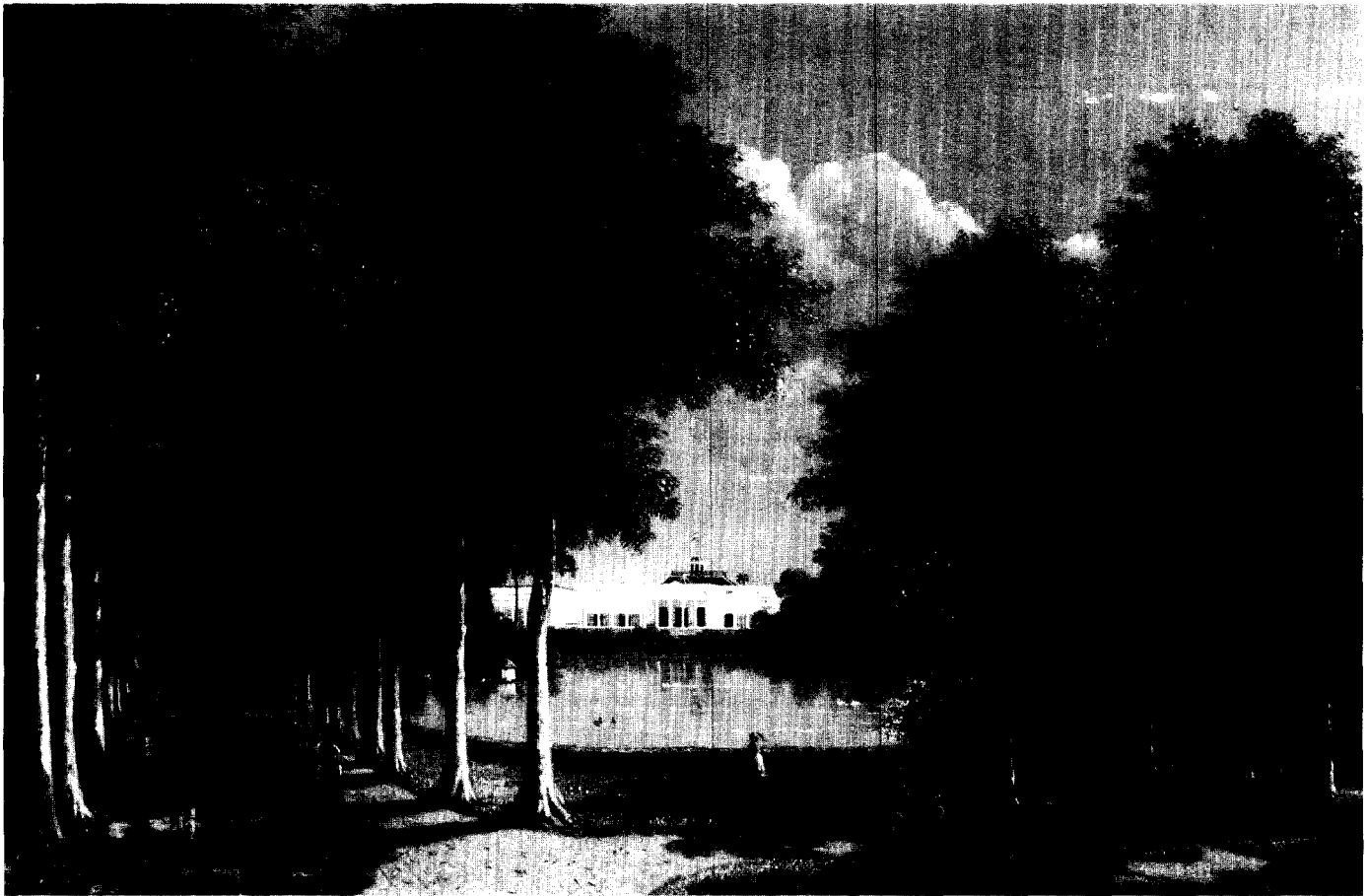
Kolonel Adjudant J. C. Rappard heeft in 1867 een plan van de Plantentuin en het gebied voor het huis met de hertenkamp getekend. Hierop is exact te zien hoe het terrein was ingedeeld. De plaats van de vruchtbomen, de zaadplanten, de hertenkamp, de vijvers voor en achter het huis, de rivier de Tjiliwoeng en de Kenarilaan (afb. 3) en alle vakken met plantenfamilies zijn er op ingetekend. Deze structuur is heden ten dage nog in grote lijnen te onderscheiden.

Samenvatting

In 1745 werd het eerste Huis Buitenzorg gebouwd door Gouverneur-Generaal G. W. Baron van Imhoff. Dit huis is minstens vier maal ingrijpend verbouwd en herbouwd. Tekeningen, prenten en schilderijen getuigen hiervan. Het is opvallend dat de vier huizen in concept steeds dezelfde opzet hebben behouden.

Van de tuinarchitectuur rond het huis vóór 1817, is weinig bekend. Slechts één tekening van Johannes Rach geeft ons een indruk. De tuin is noord-zuid gelegen, midden tussen twee hoofdgebouwen. De tuin bestaat uit 1) een formele voortuin gevormd door hagen; 2) een schaduwrijke middentuin rond de Post Philippina; 3) geometrische parterres de broderie, aansluitend aan de hoofdgebouwen en de wandelgalerij; 4) een bosaanplant achter de wandelgalerij, afgesloten door een rij palmen; 5) opzij een boomgaard, annex een menagerie. Van noord naar zuid verandert het karakter van de tuinstijl van formeel geometrisch naar meer landschappelijk en natuurlijk, evenals op de buitenplaats Beeckestijn bij Velsen, waarmee Van Imhoff goede contacten onderhield. De aard van de aanleg heeft een duidelijke nutsfunctie (boomgaarden, schaduwrijke markt, en mogelijk een koffie-, thee- en kokosplantage) en een esthetische functie (bijzondere hagentuin en parterres de broderie, beide symmetrisch van aanleg). Het lijkt er op dat Buitenzorg hierdoor een voorbeeldfunctie voor de land- en tuinbouwprojecten in die streek vervulde.

Na 1817 is de tuin veranderd en uitgebreid tot " 's Lands Plantentuin" (nu genaamd Kebun Raya), één van de grootste en bekendste tropische botanische tuinen ter wereld. Deze functie van botanische tuin paste geheel in de lijn die de bouw van het eerste huis Buitenzorg Baron van Imhoff had uitgezet.

Afb. 3. Gezicht op de Kenarilaan / Raden Saleh, 1871. Coll KTOMM Bronbeek.

Algemene Literatuur

- * Aa, A. J. van der: *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. Deel 2 [Buitenzorg]. Gorinchem, 1840.
- * Bastin, John en Bea Brommer: *Nineteenth century prints and illustrated books of Indonesia. A descriptive bibliography*. Utrecht; Antwerpen, 1979.
- * [Bergh van Eysinga-Roorda van Eysinga, J. C. W. van]: *Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Nederlandsch Indië*. 3 delen. Amsterdam, 1869.
- * Blume, C. L. *Catalogus van eenige der merkwaardigste zoo in- als uitheemsche gewassen, te vinden in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg*. Batavia, [1823].
- * Haks, Leo en Guus Maris: *Lexicon of foreign artists who visualized Indonesia [1600-1950]*. Singapore, 1995.
- * Hoola van Nooten, B. *Fleurs, fruits et feuillages choisies de la flore et de la pomone de l'île de Java*. Bruxelles, 1863.
- * Lang, C. *Album van Buitenzorg: een souvenir aan de residentie van Insulinde*. Buitenzorg, [1883?].
- * Rappard, J. C. *Opgave der plantenfamilien, welke voorkomen in de vakken door de cijfers aangeduid op het plan van het Paleis en 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, en der daarop voorkomende teekens*. [1867].
- * Stibbe, D. G. (red.): *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*. Deel 3. 's Gravehage; Leiden, 1919.

Noten

- 1 H. van Malsen, 'Briefwisseling' in *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1929, p. 321-426.
- 2 In het Algemeen Rijksarchief (ARA) bevinden zich vele tekeningen en plattegronden van Huis Buitenzorg, met name uit de periode 1816 tot 1822, de begintijd van 's Lands Plantentuin. Deze documenten heb ik in het kader van dit artikel niet bestudeerd, aangezien mijn onderwerp van interesse alleen de achttiende eeuwse tuinen van Buitenzorg gold. De geraadpleegde schilderijen en tekeningen uit de negentiende eeuw zijn alle genoemd en/of afgebeeld in de encyclopedische werken van Bastin en Brommer enerzijds en Haks en Maris anderzijds. In de komende jaren wil ik een studie wijden aan de historische buitenplaatsen van Nederlands-Indië en dit artikel is een bescheiden aanzet daartoe.
- 3 Deze tekening van Rach komt overigens niet voor in a) *Johannes Rach en zijn werk* / J. de Loos-Haaxman. Batavia, 1928 en b) de tentoonstellingscatalogus *Nederlandse schilders en tekenaars in de Oost, 17de -20ste eeuw* / J. Terwen-de Loos. Amsterdam, 1972; evenmin in de boeken opgegeven in de literatuuropgave. De tekening bevindt zich in het Kon. Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden. Wel werd deze tekening onlangs afgebeeld in de tentoonstellingscatalogus. Koos van Brakel et al. *Indië omlijst: vier eeuwen schilderkunst in Nederlands-Indië*. Amsterdam, 1998.

- 4 Erik de Jong en Marleen Dominicus-van Soest. *Aardse Paradijzen I: De tuin in de Nederlandse kunst, 15de tot 18de eeuw*. Gent 1996, p.181, zien we een tekening van de grote fontein op Buitenzorg op een soepbord afgebeeld, die naar een tekening van Johannes Rach vervaardigd zou zijn. Dit bord is een stuk van het bekende Meissenservies van Willem V.
- 5 Johannes Rach (1720-1783) werd geboren in Kopenhagen. Hij was een leerling van P. Wichmann aldaar. In 1762 ging hij in dienst van de VOC. In en rond Batavia maakte hij vele topografische tekeningen. Veel van zijn tekeningen bevinden zich in de Nationale Bibliotheek van Jakarta. Zie Haks en Maris, 1995 en verder noot 3.
- 6 Zie: Beschrijving van een gedeelte der omme- en boven-landen Andries Teisseire, ...[van Batavia]. *Verhandelingen van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap* 6 (1792) 1, p.23-94.
Op p. 50 staat te lezen: *Een klein fortresje, genoemd Philippina, beveiligd deze plaats voor stroopereijen. Een rijk bevolkt marktplek, waar alle dinsdagen en vrijdagen markt gehouden wordt, verlevendigt hetzelfde.....De Gouverneur Generaal van der Parra pleegde jaarlijks in de maand Augustus eenige dagen tot uitspanning aldaar verblijf te houden in een der hoofdstukken van de vleugels, terwijl het andere tot eene kerk dient.*
Op p.48 leest men dat op Schoonzigt alles eenvoudig is aangelegd en dat er een... *doolhof, van eene citroenheg...* is gemaakt.
- 7 De deeltcirkelvormige loze façades doen direct denken aan de kwartcirkelvormige orangerie die W. Bentinck liet bouwen op Sorgvliet. Ook de namen Buitenzorg en Sorgvliet vallen op in hun gelijkenis en het feit dat ook op Sorgvliet een menagerie aanwezig was. In hoeverre hier verbanden zijn te leggen is niet bekend.
- 8 Zie voor het artikel over Beeckestijn, waarbij Van Imhof als mogelijke inspirator heeft gediend: Carla S. Oldenburger-Ebbers. De Cascade-methode als waardestelling voor historisch groen. Case-study: Het "ideale" Beeckestijn. *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg* 1998. Zwolle: Zeist, 1998, p. 60-72.
- 9 Zie noot 6.
- 10 Zie noot 8.
- 11 De tekeningen van M. Fendall bevinden zich in de "Oriental and India Office Collections" in London, onder de titel *A distant view of the Gouvernement House Buitenzorg, Gunung Gedé and river Chidanie en The palace at Bogor*. W. Daniell maakte naar de eerste van deze tekeningen een nieuwe gravure, waarop hij het landschap van decoratieve beplanting voorzag. Deze gravure is afgebeeld in het boek van Sophia Raffles: *Memoir of the life and public services of Sir Thomas Stamford Raffles, F. R. S. &c.* London, 1830. De titel onder deze plaat luidt nu: *A distant view of Buitenzorg the Residence of the Governor of Java, Gunong Gidi & the river Chidami*. Inderdaad zijn de Gedé en de Salak, de bekende bergen in Buitenzorg hier goed op te zien.
- 12 Marie-Odet Scalliet. *Antoine Payen, peintre des Indes orientales: vie et écrits d'un artiste du XIXe siècle (1792-1853)*. Leiden, 1995. (CNWS-publications, vol.34), p.202, noot 263. Payen verbleef van 1817 tot 1826 op Java, Sulawesi en de Molukken, als schilder van de Natuurwetenschappelijke Commissie onder Reinwardt. Hij was leerling van de bekende Vlaamse landschapsschilder H. van Assche en de stadsarchitect van Doornik, Bruno Renard. Een portret van hem, geschilderd door Raden Saleh in 1845, bevindt zich in de Coll. Rijksmuseum v. Volkenkunde, Leiden.
- 13 Zie: C. L. Blume, *Rumphia, sive commentationes botanicae, imprimis de plantis Indiae Orientalis, tum penitus incognitis tum quae in libris Rheedii, Rumphii, Roxburghii*. Amstelodanum, 1834-1849. De prent van P. Lauters, naar tekening van Blume is getiteld: *Curia Indiae Neerlandicae Bogoriae, ex horto botanico visa, terra motu nuper diruta*. (ongekleurde litho, achterzijde van het paleis).
- 14 Bekend zijn de grote palmen- en bamboe-collecties en de orchideeën in het orchideeënhuis. Later werden ook hier gevestigd het Herbarium (1844, nieuw gebouw 1970); het Zoologische Museum (1894) en het Treub Laboratorium (1914). Graven van de jeugdige natuurkundigen H. Kuhl en J. C. van Hasselt passen ook goed in de romantische aanleg.
- 15 Zie een korte beschrijving van het ontwerp in het rapport van de Dienst Burgelijke Openbare Werken over het jaar 1892.
- 16 Zie de litho's in: J. J. Braam, *Vues de Java*. Amsterdam, 1842. Met handgekleurde litho's van W. J. Gordon, naar tekeningen van A. J. Bik. Titels van de litho's: 1) *Vue du parc et d'une partie du palais de Buitenzorg* (zijkant van paleis) en 2) *Vue du palais de Buitenzorg, prise du parc* (achterzijde van paleis). Eveneens in dit boek is een handgekleurde litho van W. J. Gordon, naar een tekening van Th. Reijgers, met de titel: 3) *Vue du palais de Buitenzorg* (voorzijde van het paleis).
In het al eerder genoemde werk *Rumphia*, geschreven door C.L. Blume, is eveneens een litho van P. Lauters, naar tekening van A.J. Bik te vinden, onder de titel: 4) *Nova curia Bogoriensis, a fronte adversa visa, cum vegetatione Ficus* (voorzijde van het - vierde- paleis). Tenslotte is nog een (ongekleurde) lijngravure van J.F.C. Reckleben het vermelden waard, getiteld: 5) *Het paleis te Buitenzorg* (voorzijde) uit: *Nederlands Oost-Indië / A.J.A. van de Aa*. Amsterdam, 1846-1857.
- 17 Zie: Constance D.H. Moes. *Architectuur als sieraad van de natuur: de architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791 - 1870) en L.P. Zocher (1820 - 1915)*. Rotterdam, 1991, p. 195.

PUBLICATIES

D. Spoel, Vier huizen in Hattem bouwhistorisch onderzoek. Uitgave: Stichting Stadskern Hattem 1999, druk: Waanders Zwolle. 178 p's, ca. 151 pp met zw/w tekeningen. ISBN 9090127 97 6 f 69,95 (verkrijgbaar bij Bruna, Kerkstraat 35 Hattem).

Een prachtig vormgegeven platenboek dat grotendeels bestaat uit documentatietekeningen op verschillende schalen met handgeschreven toelichtingen en maatvoeringen. Virtuoso tekenwerk dat alle aspecten van vier oude huizen toont en een demonstratie is van zorgvuldigheid, analytisch vermogen, eruditie en vooral liefde voor het vak. De lijntekeningen in potlood en inkt vormen slechts een klein deel van het persoonlijk documentatiesysteem dat Spoel heeft aangelegd van historische gebouwen in Gelderland en Overijssel, vanaf de tijd dat hij bij het niet meer bestaande Zwolse architectenbureau 'Meijerink' werkte. Tegenwoordig zet hij zich in voor de kerk en de oude gebouwen in zijn woonplaats Hattem, eigenzinnig en behoudend, in het voetspoor van de honderd jaar oudere plaatsgenoot, de oudheidminnende generaal b.d. F.A. Hoefer. Dankzij Spoels aanwezigheid in de gemeentelijke monumentencommissie zal menig rammelend verbouwingsplan zijn afgeschoten, omdat hij aantoonde dat de architect zich onvoldoende had ingeleefd. Deze primaire en doeltreffende toetsingsmogelijkheid wordt elders helaas weinig toegepast. Wie Spoels tekeningen bekijkt en zijn toelichtingen leest, beseft dat hier een speurneus bezig is die niet rust eer alle finesses zijn vastgelegd en in een verklarende, getekende context zijn geplaatst. Professor Temminck Groll schrijft in het voorwoord: "Hij zoekt en kijkt vóór hij begint en legt vast wat hij ziet. Hij blijft kijken en vastleggen, wanneer hij eenmaal bezig is, en past zijn plannen aan, wanneer een vondst nieuw licht werpt op het oude verhaal".

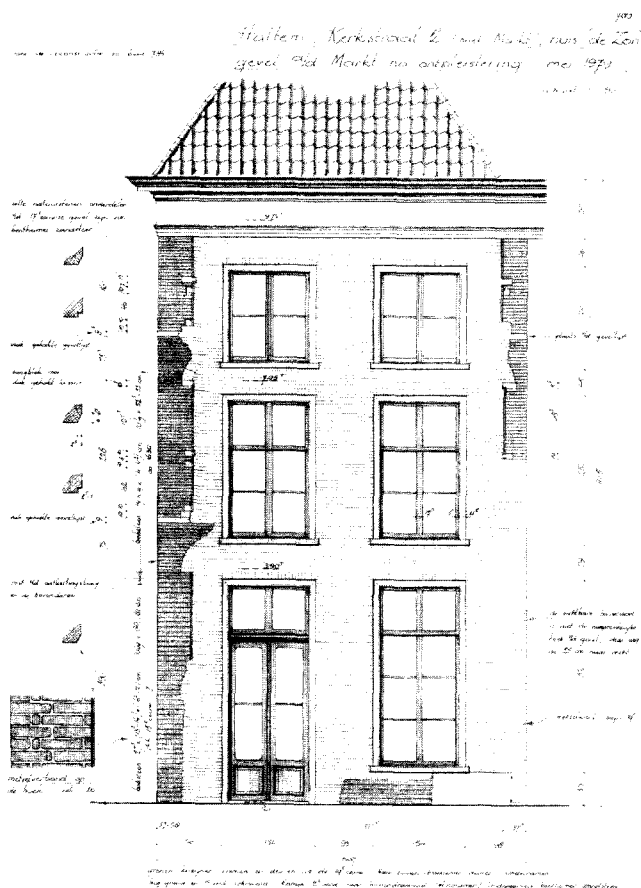
Spoel doet waar het de meeste (restauratie)architecten aan ontbreekt: hij neemt de tijd om de bestaande toestand goed te bekijken en zorgvuldig vast te leggen. Gebeurt dit onvoldoende, dan wordt over het monument heen gehobbeld en gaan onderdelen verloren omdat ze niet worden herkend. Als de begeleidende overheden nonchalant te werk gaan, ingediende tekeningen verzuimen te vergelijken met wat er in het gebouw aanwezig is, dan functioneert de monumentenzorg niet. De komst van geautomatiseerde tekenprogramma's levert nauwelijks een bijdrage aan de kwaliteit van het tekenwerk. Integendeel, afwijkingen en scheefstanden zijn moeilijk te vatten in dergelijke systemen; de computer compenseert helaas niet datgene wat de mens ontgaat. Alleen op het terrein van het nauwkeurig weergeven van aanzichten wordt via de fotogrammetrie een betrouwbaar maar peperduur alternatief geboden. Is het toeval dat de firma De Waal, de Nederlandse pionier op dit terrein, eveneens in Hattem is begonnen?

Het zou deel van de beroepseer moeten zijn, van degenen die zich *restauratiearchitect* noemen en zich via een certificaat als zodanig afficheren, om zich door hoogstaand tekenwerk te onderscheiden. De bouwhistorisch geïnteresseerde medewerkers van zulke bureaus, Dirk Spoel inbegrepen, werden echter te kostbaar en moesten onder druk van het marktmechanisme elders hun heil te zoeken. Spoel schetst het zelf in zijn inleiding: "Een artikel van de in monumentenzorg kring bekende Herman Janse in het lijfblad van de Bond Heemschut (1962, blz. 111) over de noodzaak van bouwhistorisch onderzoek en documentatie door restauratie-architecten, zette mij aan om dit daadwerkelijk te gaan doen. Probleem van deze aanbeveling van Janse was echter, dat het de directiekosten zou gaan opjagen. Architectenbureaus voelden er daarom niet veel voor hiertoe over te gaan. Ook het bureau waar ik werkte niet. Ik besloot het dan maar privé te gaan doen. Wat ik overdag zag, ging ik 's-avonds verder onderzoeken en op papier uitwerken".

Zo, en ook elders was de situatie. Los van de architect ontstond een nieuwe discipline van liefhebbers, die we nu bouwhistorici noemen, goed gemotiveerd maar aanvankelijk onbetaald en vrijblijvend functionerend ten opzichte van het bouwproces. De onafhankelijke status is ogenschijnlijk vergelijkbaar met bijvoorbeeld het specialisme van de constructeur, maar die laat zich wel betalen. Inmiddels erkent de overheid het nut van bouwhistorisch onderzoek en zijn de kosten daarvan subsidiabel, los van het architectenhonorarium.

De vier beschreven panden zijn fors van opzet en in de buurt van de Markt gesitueerd. Ze kennen alle een gecompliceerde bouwgeschiedenis die begint in de late middeleeuwen. Soms is er slechts een stuk muur uit die tijd bewaard, andere keren domineert een 17de-eeuwse bouwfasen of komt een 19de-eeuwse interieurafwerving uitvoerig aan de orde. De mix van bouwfasen ontstond door een zuinige wijze van (ver)bouwen, door te laten zitten van wat bruikbaar was en dankzij pleister of betimmering aan het oog onttrokken kon worden. Spoel heeft geen speciale voorkeur voor één periode of stijl maar apprecieert de jongste ingrepen het minste.

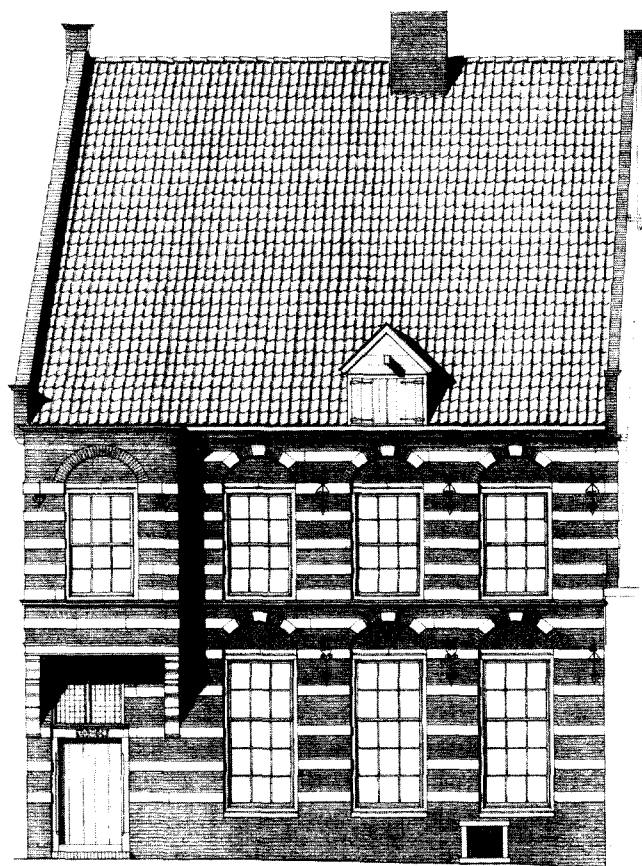
De documentatie neemt door het boek heen per pand in omvang toe. Er dient zich een min of meer vaste volgorde aan die begint met een korte, geschreven toelichting. Dan volgen de afbeeldingen, te beginnen met de situering in de stad, de vorm van het huis op een stadsplattegrond uit circa 1650 en die op het kadastrale minuutplan van circa 1830. Plattegronden en gevels worden in de bestaande toestand weergegeven en de verschillende bouwperiodes zijn te herleiden via arceringen. Zij dienen als basis voor de fraaie reconstructietekeningen, dikwijls voorzien van (kritisch) commentaar in de marge. Talloze bijzondere details worden op grotere schaal weergegeven, zoals verrassende vondsten van gebrandschilderd glas, natuursteen, consoles onder balken, een wasbekken in een muur, enz. Het kloeke formaat van het boek (33,5 x 24,3 cm) doet recht aan de oorspronkelijke opzet van de in lichtdruk techniek afgebeelde en doorgaand genummerde documentatiebladen waarvan de ringgaatjes hier en daar nog te zien zijn.

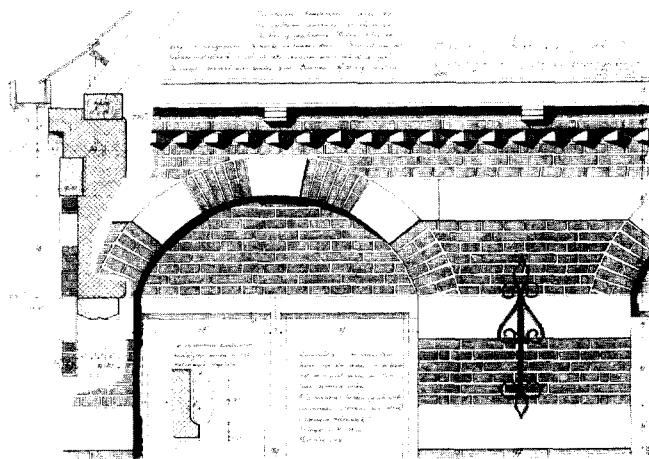
Afb. 1. D. Spoel, documentatie van voorgevel Kerkstraat 2 Hattem na opleistering.

De dateringen van de bouwfasen zijn gebaseerd op algemene kennis van de bouwhistorie en op de relatieve ontwikkelingen die binnen één pand aangetroffen zijn. Jammer dat de dendrochronologie hier niet aan zet is geweest, omdat de marges in de datering van bijvoorbeeld Kruisstraat 5 en Kerkhofstraat 7 enigszins onzeker blijven. Dat is ook het geval met de oudste bouwfasen van Kerkstraat 2, die worden gerelateerd aan evenmin hard gedateerde baksteenformaten van de kerk.

Beter is het gesteld met Adelaarshoek 3 waarvan de opzet vrijwel geheel stamt uit 1626, een jaartal dat boven de ingang te vinden is. Hoewel Spoel van alle panden wel iets over de meer recente gebruiks- en bewoningsgeschiedenis weet te vertellen, voert hij hier overtuigend de naam van de mogelijke bouwheer op, namelijk de stadsrentmeester Derck van Heerde. Aan de lijstgevel met erker, opgetrokken uit geschuurde bakstenen en okerkleurige stukken zandsteen, ligt een proportieschema met de gulden snede ten grondslag: "Er zijn te veel raakpunten om toeval te zijn". Dit moet een bewaarde, 17de-eeuwse bouwmeester geweest zijn. Vervolgens begint een aarzelende zoektocht in Noord-Holland, Vollenho-

Afb. 2. D. Spoel, opmeting van de voorgevel aan de Adelaarshoek 3 Hattem.

Afb. 3. D. Spoel, detail gootlijst Adelaarshoek 3 Hattem.

ve, Kampen en Zwolle om mogelijke architectonische relaties en de naam van een bekende meester te vinden. Terecht stelt de auteur vraagtekens bij E.H. ter Kuile die meester Jan Berentz Kistemaecker, de mogelijke ontwerper van de Zwolse hoofdwacht (1614) opvoert. Dit onderdeel had achterwege mogen blijven, evenals vermeldingen van sommige huisnamen, zoals *De Zon* (Kerkstraat 2) die eerder in de 19de eeuw van *ouds De Vijzel* heet en de fantasienaam *Pand der Liefde* voor Adelaarshoek 3. Hoewel een beperkt aantal noten is opgenomen, wordt niet verantwoord hoe de auteur aan de lokale historische gegevens is gekomen of waar die zich in het gemeentelijk archief bevinden. Het zou voor onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van andere panden in Hattem prettig zijn te weten hoe moeilijk of makkelijk dat gaat. De identiteit van een bouwmeester van Adelaarshoek 3 ligt wellicht verscholen in archiefstukken over de bouw van het stadhuis (1619-'25) of de hoofdwacht (1621), panden die sterk lijken op Adelaarshoek 3.

Spoel heeft het archief niet direct nodig en werkt slechts in beperkte mate samen met andere disciplines. Op overtuigende wijze toont hij dat ieder gebouw de drager is van zijn eigen geschiedenis. De auteur behoort tot de generatie die zowel het onderzoek als het ontwerpen beheerst. Spoels historiserende reparaties zijn moeilijk te herkennen. Spoel stelt: "Met deze regels poog ik duidelijk te maken dat naar mijn mening niet iedere architect of bouwkundige op een oud pand zou mogen worden losgelaten. Daar is kennis van zaken voor nodig. Restaureren is een specialisme in het bouwvak". Interessant in dit kader is een uitspraak van Joris van Haften (monumentenzorg Groningen) die bij herstel van oude gebouwen bij voorkeur geen *restauratie*architect inzet. Let wel, Van Haften is ook een serieuze voorstander van bouwhistorisch onderzoek. De vraag is echter of de moderne monumentenzorg zich moet uitspreken over de vorm van nieuw toegevoegde onderdelen aan oude gebouwen, gezien de meer primaire taak om te beschermen en te behouden wat vijftig jaar of ouder is.

Hulde tenslotte aan de initiatiefnemers, verantwoordelijk voor deze goed verzorgde uitgave in het kader van 700 jaar stadsrechten en als eerbetoon aan de auteur. Uit de teksten blijkt niet of de vier genoemde panden door toedoen van de stichting zijn hersteld. Wat maakt het uit? "De Stichting Stadskern Hattem geeft dit boek uit om de discipline van het bouwhistorisch onderzoek en het daarbij behorende tekenwerk voor een geïnteresseerd publiek beter toegankelijk te maken. Deze discipline is voor een verantwoorde restauratie en de instandhouding van ons culturele erfgoed – de hoofddoelstelling van onze stichting – onontbeerlijk", aldus de toelichting van het bestuur.

Dirk J. de Vries

A. Viersen, W. Velthem, J. van Wersch en F. Hermans, 'Fluisterend Gruis', van kasteelheer tot gastheer. Van der Valk Motels 1999. Gebonden, illustraties in kleur, 105 p., f 75,- (verkrijgbaar bij het hotel en restaurant Kasteel Ter Worm, Heerlen, tel. 045-4001111).

"Ober, er zit gruis in m'n soep en het fluistert". De overhaaste ingebruikname van kasteel Terworm in Heerlen op 15 juli jongstleden, leidde tot zonderlinge taferelen. Bouwvakkers in werkkleding krijgen wijn geserveerd aan een prachtig gedekte tafel; een kamermeisje met een stapel gestreken linnen-goed spoedt zich langs een provisorisch afgedekte trap temidden van half ontleisterde muren.

Dit zijn geësceneerde foto's, toekomstvisioenen van situaties die in het beoogde, chique hotel zouden kunnen plaatsvinden. Normaal gesproken is de architect degene met een visie op de toekomst van een gebouw. Hij geeft richting aan het bouwproces en transformeert puinhopen tot bruikbare ruimten. In dit geval en in nauwe samenspraak met de opdrachtgever F.J. van der Valk, brachten verschillende deskundigen op originele wijze de bouwkundige geschiedenis, de landschappelijke context en de gastronomische potenties van het gebouw in beeld.

Het visionaire beeldverhaal van Terworm is bedacht door het bureau Vermeulen/Co uit Heerlen. Waltin Velthem schreef het dichtertelijke en contextuele verhaal over het monument. Wellicht voortbordurend op de boektitel 'Ruisend Gruis' (van W.F. Hermans) leverde Velthem onder andere de titel 'Fluisterend Gruis' en het bijbehorend gedicht: "...Wat er tussen de muren van de oude gebouwen is gebeurd werd gezien door de starende ogen van de voorname portretten aan de muur; wat er hoorbaar van is geweest, daarvan is het geluid in de poriën van de muurhuid vast gaan zitten" [...] "Het fluisteren zet aan tot doorvertellen; tot het opzoeken van het spoor van de bewoners die het huis betraden en verlaten hebben of alleen maar rondzwierven..."

Een oud gebouw is niet alleen een overdrachtelijke drager van de geschiedenis, maar doet dat ook letterlijk als stapelplaats van bouwsporen. De ingrijpende recente restauratie biedt een éénmalige kans om die eigen geschiedenis van het monument op te tekenen. Dit vergt echter een deskundige blik en een geïnteresseerd oor, om de nauwelijks hoorbare fluistering uit het verleden op te vangen en te begrijpen. In dit geval beschrijft de Delftse bouwhistoricus A. Viersen in het eerste hoofdstuk de bouwgeschiedenis 'steen voor steen', van de 15de tot en met de 20e eeuw. De opzet van het boek maakte het mogelijk alle bouwperiodes te benoemen en door middel van nauwkeurige documentatietekeningen – waarvan sommige groter hadden gemogen – in kleur te presenteren. Dankzij de inspanningen van de opdrachtgever, de gemeente Heerlen en de RDMZ werd het onderzoek gestart en gefinancierd toen de restauratie al begonnen was.

Het is een opmerkelijke prestatie dat dit verwaarloosde en technisch onvolkomen kasteel binnen achttien maanden hersteld is en op de dag van de opening zo'n doordacht en prachtig geïllustreerd boek verscheen.

Dirk J. de Vries

Walter Kramer, **De Noorderkerk te Amsterdam**, Waanders Drukkers, Zwolle, 1998, ISBN 90-400-9254-0, 160 p.

Op 28 oktober 1998 werd in aanwezigheid van Koningin Beatrix de Amsterdamse Noorderkerk (1620-1623) opnieuw in gebruik genomen na een jarenlange restauratiecampagne. Op 6 november 1998 hield de KNOB in de herstelde kerk een speciale studiedag. Hierbij sprak onder meer architect Walter Kramer over de bijna 6 jaar durende restauratie die onder zijn leiding ondernomen was.

De geschiedenis van het herstel van de Noorderkerk gaat terug tot 1986, wanneer de Noorderkerkgemeente het gebouw diende te verlaten omwille van de te hoog oplopende onderhoudskosten. De leegstand en het geleidelijke verval van het gebouw waren een doorn in het oog van de verontruste Jordaanbewoners. Zij verenigden zich in een Stichting Noorderkerk, en kregen spoedig steun van de gemeente Amsterdam. Samen werd gezocht naar een haalbare oplossing voor het gebouw. De Centrale Kerkvoogdij besloot het gebouw niet uit handen te geven en een groot deel van de restauratiekosten (die in het totaal opliepen tot 10,5 miljoen gulden en waarvan 7 miljoen gedragen werd door het rijk en de gemeentelijke overheid) zelf te bekostigen. Daarop werden twee nieuwe stichtingen, Restauratie Noorderkerk en Vrienden van de Noorderkerk opgericht, in samenwerking met de geloofsgemeenschap en de buurtbewoners. De inspraak die de vroegere gebruikers en de Jordaanbewoners hadden, heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat er voor de Noorderkerk een erg geslaagde oplossing gevonden werd. Na de restauratie, die in 1993 was begonnen, nam de Noorderkerkgemeenschap de kerkruimte opnieuw in gebruik voor kerkdiensten en in de aangepaste kelders en bijgebouwen van het kerkgebouw kreeg de archeologische dienst van de stad (die eveneens in de voorbereidende fase van het restauratieproces betrokken werd via de bemiddeling van de Stichting Noorderkerk) een onderkomen. De veranderingen in de opstelling van het bankenplan waardoor er meer ruimte vooraan vrijkwam en de inrichting van een kleine professionele keuken in één van de bijgebouwen, staan toe om ook publieke en financieel interessante koorzang-, orgel- en kamerconcerten te organiseren. In de zuidelijke arm van de kerkruimte werden een aantal door Walter Kramer ontworpen vitrines met archeologische vondsten en informatie opgesteld.

Voor de heropening van de Noorderkerk was de Westerkerk (1620-1631) de enige 17de-eeuwse kerk te Amsterdam die haar oorspronkelijke rol nog vervulde. In de Zuiderkerk (1603-1611) werd het informatiecentrum voor ruimtelijke ordening en volkshuisvesting van de gemeente Amsterdam gevestigd waarbij het interieur op een ongelukkige wijze werd heringericht met metalen stellages. Na de restauratie van 1975 werd de Nieuwe Lutherse Kerk (1668-1671) in gebruik genomen als congres- en feestzaal door het nabijgelegen Sonesta Hotel. Ook de Oosterkerk (1669-1671) wordt niet meer als kerkgebouw gebruikt.

Walter Kramer heeft door de jaren heen een stevige reputatie opgebouwd in de Nederlandse monumentenzorg. Onder

zijn leiding werden eerder te Amsterdam de Munttoren, De Waag op de Nieuwe Markt en het Huis Van Brienens (1728) op de Herengracht gerestaureerd. Op dit ogenblik wordt de restauratie van het Beursgebouw van Berlage voorbereid. De architect is eveneens redacteur en mede-oprichter van het tijdschrift *Monumenten*, dat zich toelegt op het Nederlandse patrimonium.

Ter gelegenheid van de restauratie van de Noorderkerk nam de architect de uitdaging aan een boek over het gebouw en haar complexe ontstaansgeschiedenis te schrijven. Het is verleidelijk erop te wijzen hoezeer studies over historische gebouwen tegenwoordig geschreven worden door academisch gevormde (kunst)historici terwijl dit in de 19de en het begin van deze eeuw bijna steeds gebeurde door architecten en restauratoren. Kunsthistorici worden soms verweten te weinig oog te hebben voor de materiële en technische uitwerking van het gebouw, architecten dat ze te weinig eerbied hebben voor de soms erg complexe historische gelaagdheid ervan. Walter Kramers aanpak getuigt hoezeer een bouwkundig studie gediend is met een breed historisch onderzoek.

Het is opvallend hoeveel illustraties het boek bevat. De rijkdom aan beeldmateriaal laat de lezer toe een helder en zeer gedetailleerd beeld te vormen van de materiële uitwerking van het gebouw op dezelfde wijze als de architect dit deed voor zijn onderzoek. Stadskaarten van het 17de eeuwse Amsterdam, gravures (onder meer afkomstig uit de *Architectura Moderna* van Salomon de Bray uitgegeven in 1631) en archiefstukken (zoals bijvoorbeeld 'de inmeting van de Nieuwe Capel in de hoek van De Prince Markt' afkomstig uit het Gemeentearchief) worden in het boek op groot formaat en soms in kleur afgebeeld. (In hun ijver hebben de auteurs soms zelfs tweemaal dezelfde prent afgedrukt, zie p. 27-39 en 64-93.). Talrijke foto's van voor, tijdens en na de restauratiecampagne geven gedetailleerd de materiële veranderingen weer die zijn ondernomen tijdens de restauratie. Ook foto's van de soms spectaculaire acties die werden ondernomen op de werf, zoals bijvoorbeeld het plaatsen van de vazen op de buitenste balustrades met een reusachtige kraan, worden de lezer niet onthouden. Talrijke, grafisch mooi uitgewerkte en bouwkundig erg verhelderende opmetingstekeningen en plannen, afkomstig van de tekentafel van de architect, zijn eveneens opgenomen. Bijzonder interessant zijn de tekeningen van de spankappen met aanduidingen van de 'telmerken' en de schetjes van de steenhoudersmerken die werden gevonden op de grafzerken.

Het boek opent met een algemeen overzicht van het ontstaan van het protestantisme. De nieuwe kerkelijke liturgische noden waarbij de preekstoel het centrum van de religie werd worden nader besproken. Vervolgens wordt ingegaan op de werking van het 17de-eeuwse Amsterdamse bouwbedrijf en de rol van de drie stadbouwmeesters Hendrick Jacobsz Staets, Cornelis Danckerts en Hendrick de Keyser. In een apart hoofdstuk gaat de auteur uitgebreid in op de 19de-eeuwse restauratiecampagne. Dit hoofdstuk is erg belangrijk en we dienen er op te wijzen dat ander historisch onderzoek over oudere monumenten soms nogal snel of lichtvoetig over

deze periode heengaat. Ten onrechte, zo blijkt ook hier. Tijdens de restauratiecampagne van 1844 door P.J. Hamer werd immers het bankenplan ingericht, het orgel geïnstalleerd en de preekstoel vernieuwd. Ook in de volgende hoofdstukken, waarin de verschillende onderdelen zoals het interieur, de bedaking alsook de verlichting, het orgel en de ramen, apart worden behandeld, zal telkens ruime aandacht besteed worden aan de latere ingrepen in het gebouw. Deze hoofdstukken getuigen van het grondig historisch en materieel voorbereidend onderzoek dat de restauratie voorafging en benadrukken veelvuldig het belang van deze ingrepen op de perceptie van de hedendaagse kerkganger. Opgravingen in de kelders (daar waar blijkbaar niet ontoevallig de burelen van de archeologische dienst hun plaats kregen) werden ondernomen en er vond onder meer een grondige analyse van de verflaag van het houten tongewelf plaats. Voor de restauratie werd tenslotte gekozen om zoveel mogelijk de 'historische geïmpressie' van het gebouw te respecteren en talrijke aspecten van de toestand van het gebouw in de 19de eeuw te behouden. Zo werd geopteerd, ondank mogelijke esthetische bezwaren, om de 19de eeuwse grijze verflaag van het houten tongewelf te behouden hoewel uit onderzoek duidelijk bleek dat het houtwerk oorspronkelijk niet geverfd was. Historisch gezien is het behoud van deze verflaag immers wel verantwoord, immers ook het orgel, het bankenplan en zelfs de kroonlusters dateren allemaal uit dezelfde periode.

Walter Kramer hanteert een erg vlotte schrijfstijl waardoor het boek toegankelijk wordt voor een breed publiek, wat voorzeker de bedoeling was van de schrijver. Het is ingedeeld in een groot aantal korte hoofdstukken waardoor het erg gemakkelijk te hanteren valt. De verscheiden technische aspecten van het gebouw worden helder en beheerst besproken. Moeilijke technische termen werden bewust zoveel mogelijk vermeden en enkel daar waar nodig duidelijk toegelicht. In de tekst is wel erg spaarzaam met voetnoten omgesprongen. Ook ontbreekt er een bibliografische lijst van boeken en artikelen die reeds over de Noorderkerk verschenen zijn. De auteur heeft dit ongetwijfeld bewust gedaan om de gewone lezer niet teveel af te schrikken. We vrezen evenwel dat de meer gespecialiseerde lezer dit als een gemis zal ervaren.

Ook willen we een kritische kanttekening plaatsen bij het hoofdstuk over de schoonheidsidealen en de zogenaamde 'rekenkundige' modellen aanwezig in de gevels van de kerk. Ideale meetkundige schema's werden in deze periode inderdaad gebruikt als ontwerpinstrument, zoals bijvoorbeeld ontwerptekeningen van de hand van Pieter Post (1608-1669) laten zien. Het thans terug opsporen van deze schema's op gerealiseerde architectuur is echter een bijzonder onzekere zaak. Zoals de architect zelf aanhaalt met betrekking tot de grote rondboogvensters – die veel groter zijn uitgewerkt als de maten op de gravure van Salomon de Bray aangegeven – is het weinig waarschijnlijk dat het gebouw precies is uitgewerkt volgens de plannen van de architect. Bovendien vinden wij zijn constructie van de vijfhoek die grotendeels in de lucht hangt en waarin het basement niet in is opgenomen wel erg omslachtig en ingewikkeld.

Bijzonder mooi uitgewerkt – precies omwille van de grote hoeveelheid illustraties en foto's – is het korte hoofdstuk over de verschillende kerken die in navolging van de Noorderkerk opgebouwd werden. Ook het grondplan van de kerk van Blokzijl op basis van een kruis en gebouwd vanaf 1609, is opgenomen. Tot voor de publicatie van M.D. Ozinga van 1929, die ontdekte dat deze kruisvorm van het grondplan pas na 1644 ontstaan is tijdens een vergroting van de kerk, dacht men dat deze kerk als voorbeeld diende voor de Noorderkerk. Wij vinden het spijtig dat in dit hoofdstuk de westbouw van de Abdijkerk van Averbode (België), gebouwd vanaf 1664, niet is opgenomen. Deze westbouw is eveneens gebouwd op basis van een Grieks kruis en vertoont een grote vormelijke gelijkenis met de Noorderkerk. In twee hoofdstukken wordt ingegaan op de Noorderkerkgemeente en de Archeologische Dienst van de stad Amsterdam en hun rol in de restauratiecampagne. Helemaal op het einde van het boek komen enkele bijzondere aspecten van het gebouw aan bod zoals de herinneringsplaat van de Februaristaking, de brandspuit en zelfs de hondenslager.

Tenslotte wil ik nog wijzen hoe de auteur het ontstaan van het merkwaardige grondplan op basis een Grieks kruis van de Noorderkerk verklaart. Ook tijdens de KNOB-studiedag van 6 november 1998 kwam deze problematiek uitgebreid aan

bod. Tot op heden bestaat er veel onduidelijkheid over de inspiratie van dit plan en over de mate waarin ideeën over ideale (centraal aangelegde) architectuur of praktische liturgische eisen deze keuze mee hebben bepaald. Volgens Walter Kramer hoort de architectuur van de Noorderkerk volledig thuis binnen de architectuurontwikkeling zoals die begonnen was te Amsterdam met de bouw van de Zuiderkerk. Aan de hand van kleine perspectiefschetsjes (zie p. 26) laat hij zien hoe de architecturale opbouw van de Noorderkerk tot op zekere hoogte beschouwd kan worden als een 'gehalveerde' Westerkerk. Deze kerk, ontworpen in 1617, kan inderdaad door het gebruik van verhoogde raampartijen in de tweede en vijfde travee opgevat worden als een samenvoeging van twee Griekse kruizen. Walter Kramer wijst op de rol van de Jordaanbewoners die een eigen kerkgebouw wilden en weigerden naar de voor de meer gegoede burgers bestemde Westerkerk te trekken. Binnen nauwelijks twee maanden liet het stadsbestuur plannen voor de bouw van de nieuwe, minder belangrijke 'Capel Kerck' maken. Dit is een opvallend korte tijd, en het is voorzeker niet ondenkbaar – zoals Walter Kramer suggereert – dat inspiratie gezocht werd in het beschikbare ontwerp van de Westerkerk. Nog twee maanden later, op 15 juni 1620, nog voor de Westerkerk, werd de eerste steen van de Noorderkerk gelegd. Opvallend en bijzonder origineel is wel de manier waarop het interieur van de kerkruimte van de Noorderkerk functioneert. Dit volgt niet de dwarse assen (zoals bijvoorbeeld in de latere Nieuwe Kerk te Haarlem), maar de diagonale. Aldus kon een grote menigte, opgesteld in een halve cirkel, gemakkelijk de kansel die schuin geplaatst was tegen één van de pijlers, omringen. Melchior Fokkens zal in zijn in 1662 verschenen beschrijving van Amsterdam de Noorderkerk loven als 'de beste kerck die Amsterdam heeft om datse bequaemst is tot het ghehoor en ghebruyck der Godts-dienst'.

Joris Snaet

MONUMENTENZORG

Ir J.A.C. Tillema overleden

Op 1 juli jl. overleed ir J.A.C. Tillema, oud-Hoofddirecteur van Gemeentewerken van Rotterdam, waaraan Burgemeester en Wethouders van die gemeente in hun rouwadvertentie toevoegden: 'De heer Tillema zal in de geschiedenis van Rotterdam voortleven als de grondlegger van de wederopbouw van onze stad'. Hoe belangrijk deze mededeling ook mag zijn, zij kan geen aanleiding geven tot het schenken van aandacht in het Bulletin van de KNOB aan het heengaan van de heer Tillema. Waarom dat dan toch wél gebeurt? Welnu, ir J.A.C. Tillema was dé Tillema, de Tillema van het in opdracht van CRM-Minister Klompé geschreven en in 1975 bij de viering

van 100 jaar overheidszorg op het terrein van de monumentenzorg gepubliceerde boek *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*.

Jan Albert Cornelis Tillema, geboren op 22 juli 1904, was van 1961 tot 1974 lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Dat dat geen sinecure was, geeft Tillema zelf in zijn boek aan, wanneer hij op blz. 559 e.v. ingaat op de werkzaamheden van de Commissie om voor **alle** gemeenten een monumentenlijst vastgesteld te krijgen. De in 1961 in werking getreden Monumentenwet noopte daartoe. In 1969 zou dat werk klaar moeten zijn en dat is gelukt. 'Een grote prestatie' wordt dit noeste werken van de toenmalige Rijksmonumentencommissie genoemd in het *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*. En Tillema, tot aan zijn pensionering in 1969 zeer betrokken bij de wederopbouw van Rotterdam, vond de tijd om zich met veel energie en deskundigheid in te zetten voor de Rijkscommissie, die niet alleen die monumentenlijsten had vast te stellen, maar die ook nog tal van restauratiekwesjes moest behandelen. Ook 'een grote prestatie'. Maar een nog grotere prestatie op het terrein van de monumentenzorg leverde Tillema door te voldoen aan het verzoek van mevrouw Klompé een boek te schrijven over de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland. Tillema's *Schetsen* werden gepresenteerd op 26 juni 1975 – het was het Monumentenjaar – tijdens een feestelijke en gedenkwaardige bijeenkomst in de Haagse Ridderzaal. Er is sindsdien haast geen publicatie op het terrein van de monumentenzorg meer verschenen waarin **niet** naar Tillema's werk wordt verwezen. Het boek heeft zich – wellicht tegen de bedoelingen van de auteur in, zie zijn relaterende voorwoord 'Tot goed begrip' – de plaats verworven van hét standaardwerk op het terrein van de ontwikkeling van de monumentenzorg. Zeer verzorgd en beeldend geformuleerd – ook al daarom is het een genot in dit boek te lezen en het regelmatig opnieuw ter hand te nemen – geeft Tillema een overvloed aan gegevens, waaraan men nu heel lastig zou komen. Ook al zijn er sommigen, die van mening zijn dat Tillema's visies en opvattingen soms wat té gekleurd of té persoonlijk zijn, en dat bepaalde door hem beschreven ontwikkelingen en situaties nuances kenden, waaraan Tillema voorbij gaat, toch is Tillema's naam door dit boek, dat nooit meer geëvenaard zal worden, uit de wereld van de monumentenzorg niet meer weg te denken. Tillema's naam komt op acht plaatsen voor in het *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*. Hoezeer Tillema zich 'in dienst van het erfgoed stelde' moge alleen al uit zijn boek blijken. En in een tijd, waarin de monumentenzorg steeds meer is verworden tot een bureaucratische papierwinkel, is het goed eraan te herinneren, dat voor Tillema monumentenzorg 'het met liefde omringen van onze historische bouwwerken' is.

Tillema publiceerde in 1982 nog de studie *Victor de Stuers, Ideeën van een Individualist*, waarin naast enige monumentenzaken, die in het eerdere boek geen plaats konden vinden, aandacht wordt gevraagd voor De Stuers onafhankelijke optreden in de Kamer – lijnrecht tegen zijn partij in, die het 'pacificeren' van Nederlands-Indië met alle middelen billijk-

te. De Stuers als mens en als weldenkend en moedig politicus was hem gaan interesseren bij de research voor de *Schetsen*.

Mogen anderen zich geroepen voelen de betekenis van Tillema voor de wederopbouw van Rotterdam, waarbij hij van 1946 tot 1969 ten nauwste was betrokken, te belichten. Zou het hem een genoegen hebben gedaan, dat één van de jongste items, waaraan de monumentenzorgers van nu aandacht willen gaan geven, de architectuur uit de wederopbouw-periode is?

G.W. van Herwaarden

(met dank aan drs ir W. Kuyper voor enkele correcties en aanvullingen)

KNOB

Algemene ledenvergadering 10 april 1999, De Vleeshal, dependance Frans Halsmuseum te Haarlem

De vice-voorzitter opent de vergadering om 14.20 uur. De presentielijst is door 42 personen getekend.

1. Opening

De vice-voorzitter, ir. Apell heet iedereen welkom en spreekt zijn waardering uit dat de leden, ondanks de moeilijk te vinden ruimte, aanwezig zijn. De voorzitter prof.dr. Borger had deze middag verplichtingen elders en de secretaris, drs. Staal was vandaag verhinderd. De heer Heuff heeft bericht van verhindering gestuurd. Iedereen wordt verzocht de presentielijst te tekenen. De vice-voorzitter heet in het bijzonder mevrouw Houtzager welkom en memoreert dat mevrouw Houtzager 50 jaar lid is van de Bond doet een oproep aan de leden door te geven als men een lid kent welke ook reeds 50 jaar lid is.

Verslag van de Algemene Ledenvergadering 6 november 1998 Noorderkerk Amsterdam

N.a.v.: Punt 5 – de vraag wordt gesteld wanneer de jubileum-excursie zal plaats vinden. De excursie zal 4 juni plaats vinden in de Alblasserwaard. De convocatie zal binnenkort verstuurd worden. Er zijn geen vragen of opmerkingen en het verslag wordt ongewijzigd goedgekeurd.

Bestuursmutaties

Aftredend is de heer De Roeder, penningmeester. Hij is twee jaar geleden aangetreden en moet wegens gezondheidsredenen aftreden. Het is een moeilijke periode geweest voor de KNOB. De oud-penningmeester de heer Van Zijl heeft nog enig werk verricht voor de KNOB en hem zal dank worden overgebracht, zo ook de heer De Roeder. De voorzitter vraagt de ledenvergadering om akkoord te gaan met de benoeming van de heer Vriens tot nieuwe penningmeester. De leden gaan hiermee akkoord.

Jaarverslag 1998

Door wijziging van de datum van de studiedag kon de secretaris helaas niet aanwezig zijn. Er wordt door een van de leden op gewezen dat de voorletters van de heer Van Es: W.A. zijn. De heer Valk van de kascommissie wijst op het ledenaantal. Dit moet 990 zijn. Hij pleit voor meer jonge leden. De universiteiten moeten rechtstreeks benaderd worden. De oud chef de bureau wijst op eerdere acties die zijn ondernomen, zoals benadering van professoren. De voorzitter antwoordt dat het een voortdurende zorg van het bestuur is. Er zal naar nauwere samenwerking gezocht worden zoals op dit moment eenmalig uitwisseling adresbestand met bv Vereniging Oud Utrecht. De volgende vergadering zal een plan van aanpak gepresenteerd worden. De voorzitter vraagt ook de individuele leden actie te voeren in eigen kring. Het jaarverslag wordt goedgekeurd.

Jaarverslag financiën 1998

De heer Vriens vertelt dat hij als 60 jarige met pensioen is en reeds penningmeester is van het Utrechts Monumentenfonds. Door toedoen van de chef de bureau, vrijwilligster bij het UMF, is hij bij de KNOB gekomen. Het sprak hem erg aan en trof het bovendien met het 100 jarig jubileum. Op dit moment nog niet veel kennis over monumenten maar wel van bedrijfs-economie. Vervolgens geeft de nieuwe penningmeester een toelichting op het jaarverslag en wijst op de mogelijkheid dat het verslag te verkrijgen is.

Verslag Kascommissie

De heer G.Valk krijgt het woord en leest het verslag voor namens de kascommissie, bestaande uit mr. H. Bollebakker en mw. Hubert van Blijenburgh. De kascommissie gaat akkoord en stelt voor de penningmeester te dechargeren. Met applaus gaat de vergadering akkoord. De voorzitter dankt de kascommissie voor haar werkzaamheden. De heer Valk treedt af en de heer Van Groningen heeft zich beschikbaar gesteld als reserve-lid. De heer Bollebakker en Mevrouw Hubert van Blijenburgh worden resp. 1^e en 2^e kascommissielid. De heer Bollebakker stelt voor de statuten te wijzigen daar de functie niet meer overeenkomt met de statuten. Immers de accountant controleert. De heer Bollebakker wijst ook op het ontbreken van een datum bij de statuten. De voorzitter kan meevoelen met de intentie maar de consequentie in deze zal nog bekeken worden.

Bulletin

Er is geen vertegenwoordiger van de redactie aanwezig. Het 1^e nummer van 1999 zal medio mei verschijnen, tegelijk met nummer 2. De vertraging ligt bij het verslag van het congres op 15 oktober 1998. De heer Bollebakker spreekt zijn grote waardering uit over de lage kosten van een dergelijk prachtig uitgegeven tijdschrift.

Activiteiten in de toekomst

De jubileumexcursie vanuit Dordrecht is 4 juni. Dit is geen toeval. De historie van de KNOB is begonnen in deze stad.

Oprichter de heer Overvoorde was stadsarchivaris in Dordrecht.

Ontvangst is in de Raedskelder, daarna met de bus door de Alblasserwaard. De lunch in Groot Ammers en een stadswandeling in Nieuwpoort onder leiding van de Historische Kring. Bezoek van de historische boerderij 'De Koperen Knop' in Hardinxveld-Giessendam. Ontvangst op het Gemeentehuis Dordrecht. Facultatief diner in restaurant Bellevue als afsluiting.

Jaardag 25 juni, NAI Rotterdam Zoals gebruikelijk bij een jaardag presenteert een Faculteit van een Universiteit zich of een instituut. Bijzondere acquisitie en selectie van de bouwkunst 1850 tot heden.

Studiedag Zutphen op 1 oktober Stedelijke Monumentenzorg. Er worden contacten gelegd met het Wijnhuisfonds en met de heer Rijnbout, voormalig Rijksbouwmeester over de restauratie van het gerechtsgebouw.

Studiedag over Duitse Huis en de Ridderlijke Duitse Orde van Balije op 19 november.

Deze dag is in voorbereiding en de toezeggingen van de Duitse Ridders en het vijfsterren Hotelcomplex zijn binnen. Er zal daar binnenkort meer over te horen zijn.

Eeuwfeest 1999

De fototentoonstelling is op rondreis door Nederland en is vanaf 20 april tot 5 mei in Middelburg, Deventer 11 mei tot 27 mei, Groningen 1 juni tot 25 juni, Arnhem 5 juli tot 31 juli en in Den Bosch in de Oude Sint Jacobskerk van 1 september tot 24 september.

De vraag komt of de tentoonstelling nog in Dordrecht te zien zal zijn. Dit zal niet het geval zijn, daar de frames in bruikleen zijn gegeven door de RDMZ tot uiterlijk 1 oktober a.s.

De heer Valk doet verslag van het transport van de tentoonstelling. Er wordt waardering uitgesproken voor al de aannemers die belangeloos voor het transport gezorgd hebben.

Rondvraag

Mevrouw Houtzager verzoekt de voorzitter de volgende studiedag de sprekers af te breken net als de pedel bij de universiteit. Het loopt teveel uit.

De voorzitter sluit de vergadering met dank voor aanwezigheid van de leden.

De KNOB op uw computer

Als u over een computer en over een aansluiting op Internet beschikt vindt u de KNOB onder KNOB@wxs.nl Thans is het ook mogelijk met het Bureau van de Bond te communiceren via een webside <http://home.wxs.nl/~knob>

Studiedag Duitse Huis Utrecht, 19 november 1999

10.00 Ontvangst, koffie in de Lutherse Kerk in de Hamburgerstraat.

10.30 Opening door de voorzitter prof. dr. G.J. Borger

10.40 Lutherse kerk, de heer G.R. Procee

10.55 Drs. M. Koopstra, bezitsverwerving der Ridderlijke Duitse Orde

11.45 Dhr. B.J.M. Klück, bouwhistorie

12.30 Lunch

13.30 Drs. U. Hylkema, totale restauratie en verbouwingsconcept

14.15 Wandelen naar het Duitse Huis

14.30 Aankomst Duitse Huis en Ridderlijke Orde, Balije van Utrecht. Verdeling in drie groepen voor de rondleiding

16.30 Afsluiting.

Studiedag KNOB Maastricht, zaterdag 29 januari 2000 Stichting Restauratie Atelier Limburg

Voorlopig programma

11.15 Ontvangst in auditorium Bonnefantenmuseum

11.30 Directeur SRAL mw. Anne van Grevenstein: Doelstelling SRAL en dwarsverbanden op het terrein van de Historische Binnenruimte

12.00 Drs. René Hoppenbrouwers, hoofd opleidingen: SRAL als opleidings- en onderzoeksinstituut: Filosofie en praktijk

12.30 Mw. drs. Angelique Friedrichs, coördinator opleiding Historische Binnenruimten.
Onderzoek in Historische Binnenruimten

13.00-14.00

Lunch

14.00 Vormen van onderzoek en behandeling

Enkele case studies:

- o.a. behandeling en onderzoek 18e-eeuwse pastorie Kockengen - mw. drs. Elsbeth Geldof

- nog in voorbereiding (evt. projecten: Trippenhuys, Oud-Amelisweert, Houtem St. Gerlach)

15.00 Discussie

15.30 Rondleiding en borrel in het SRAL Atelier

SUMMARIES

The building history of 'Huis te Linschoten'

Joop van Schaik

Huis te Linschoten is situated in the Hoge Polder in the municipality of Montfoort (province of Utrecht). In 1629 the Utrecht resident Johan Strick (1583-1648) bought a farm there. In 1638 he had the private house replaced by a 'maison de campagne'.

As dean of the chapter of Old Munster Strick had a seat in the Provincial Council of Utrecht and possibly he had their architect Frederick Matthijsz. van Lobbrecht make the design. The panes bearing the coat of arms were made by Jan Ger-

ritsz. van Bronckhorst (circa 1603-1661). Soon the stable of the farm was also replaced by a building with ground floor, two storeys and an attic.

Two towers were built against the facade of the house from 1638 and finally a moat was dug around the house.

Bricks were supplied by the brickmaker Jan Aertsz. from Rozendaal between Haastrecht and Oudewater.

The fireplace in the hall indicates the Utrecht architects Gijsbert Theunisz. van Vianen (circa 1612-1707) and Pieter Jansz. van Cooten (circa 1612-1663) to whom the castle of Renswoude and Huis de Wiers have also been attributed.

The building had just been completed before the wedding of the only son Johan Strick to the aristocratic Christina Taets van Amerongen on November 30, 1647.

Although the back part of the house was given a hipped roof, the new building could hardly be called a success because of the different tiles and also because it made the impression of standing back-to-front due to the high back part of the house and the low front part.

In 1672 the house was plundered by the troops of Louis XIV. In 1721 an attempt was made to create greater unity of the building by bringing the front part of the house on the same level as the back part.

In the second quarter of the 19th century the interior was partly rebuilt by Jan David Zocher jr.

As the house had only seldom been occupied through the centuries, interiors from the 17th century (the hall) and the 18th century (the dining room) and the 19th century (the blue room) have been preserved.

The introduction of Dutch classicism in Sweden on the basis of two private houses

Badeloch Noldus

When the architects Jacob van Campen, Pieter Post and Philips Vingboons introduced classicism in the Dutch Republic in the thirties and forties of the seventeenth century, this architectural principle soon got anchored in the world of commissioners, architects and dilettantes. But it did not remain restricted to the latter group; due to merchants' and architects' frequent travels, Dutch classicism developed into an international design principle. In the course of the seventeenth century various Dutch architects worked abroad or in their own studios at assignments commissioned from abroad. Besides, many a foreign architect travelled to the Dutch Republic in order to follow an education. The distribution of architecture treatises also increased the scope of Dutch classicism.

The Dutch Republic proves to have played a more active role in early modern Europe than is suggested in current architecture historiography. The Dutch Republic was not just the recipient of new architecture trends from Italy and France, but also functioned as a centre from where these trends emanated towards North-East Europe in the period 1640-1700.

The contacts between the Dutch Republic and Sweden represents a special chapter in the history of architecture of North-East Europe. Two private houses, belonging to the Dutch ironmongers Louis de Geer and his son Louis de Geer jr., play an important part in the introduction of Dutch classicism in Sweden.

Fitting in with the traditions of his time, Louis de Geer occupied himself with horticulture and architecture besides his iron and copper trade. His private house, dating from 1646, was the first Dutch classicist building in Stockholm. An analysis of the drawing of the facade, detail drawings and ground plans point in the direction of a dilettante-architect with the background of a craftsman. And not of a painter, unlike most 17th-century architects. Possibly Louis de Geer asked Joost Henne, a Dutch mason in his employment during the building period, to make a design for his house with the aid of sample drawings. At the end of the Thirty Years' War building activity quickly increased in Stockholm; many members of the Swedish nobility followed De Geer's example. However, the 'Riddarhus' is the most extravagant example of all Dutch classicist buildings in Stockholm. The facades were designed by Justus Vingboons. In 1668 Louis de Geer's son Louis de Geer jr. commissioned an architect to design a country estate near his copper mill in Finsprong. The notes and watermarks on ground-plan and elevation drawings point to a Dutch architect. A recently unknown series of drawings in the National Museum in Stockholm and an already known series of drawings show strong similarity with the method of the architect Adriaan Dortsman as far as drawing technique, measurements and scale are concerned. Besides, a number of style components in Finsprong are also to be found in other works by Dortsman, such as the Walloon Orphanage, country estate Gunterstein, the Round Lutheran church and the private house Amstel 216.

The intensive contact between the Netherlands and Sweden in the seventeenth century primarily consisted of trade contacts, but they also resulted in contacts in the field of culture. Ordering drawings from Dutch architects both by Dutchmen and by Swedes occupied an important place in this respect.

Louis de Geer's private house in Stockholm introduced Dutch classicism in Sweden and also stimulated contacts with Dutch architects. Examples are the Riddarhus of Justus Vingboons. The country estate Finsprong was a recently unknown example of Dutch classicism in Sweden. The commissioning of the country estate Finsprong to Adriaan Dortsman signifies a supplement to Dortsman's oeuvre and Dutch and Swedish history of architecture.

Buitenzorg and surrounding gardens

Carla S. Oldenburger-Ebbers

In 1745 the first House of Buitenzorg was founded in the Dutch East Indies, situated at the present Bogor near Jakarta (Indonesia). Governor-General G.W. Baron van Imhoff was

the commissioner. This house and its successors (after fire and earthquake) and the surrounding park is depicted on numerous drawings, prints and paintings.

Little is known about the landscape gardening around the house before 1817. Just one single drawing (1772) by Johannes Rach gives an impression of the first gardens. The garden consists of 1) a formal front garden constituted by hedges; 2) a shady middle garden around *Post Philippina*; 3) geometrical 'parterres de broderie', linking up with the main buildings and the promenade; 4) wood plantation behind the promenade, closed off by a row of palms; 5) and finally an orchard, annex menagerie at the side. From north to south the character of the gardening style changes from formally geometrical to more scenic and natural. The character of the layout clearly has a utility function (orchards, shady marketplace, and possibly a coffee, tea and coconut plantation) and an aesthetic function (special hedge garden and parterres de broderie, both symmetrical in layout). It looks as if *Buitenzorg* thus served as a model for agricultural and horticultural projects in this region.

After 1817 the garden was changed and expanded to 's Lands Plantentuin (National Botanical Garden) or in Indonesian *Kebun Raya*, one of the largest and best-known tropical botanical gardens in the world. This latter function of botanical garden was completely in line with the scheme laid out by the commissioner of the first house of *Buitenzorg*, Baron van Imhoff.

AUTEURS

Drs J.W.C. van Schaik studeerde kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij doet onderzoek op zijn vakgebied en is onder andere lid van de Monumentencommissies van de gemeenten Montfoort en Woerden.

Drs B.V.C.M. Noldus studeerde architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Gedurende het jaar '97-'98 was zij als gastonderzoeker werkzaam in Uppsala, Zweden, waar zij onderzoek verrichtte naar de architectuurrelaties tussen de Republiek en Noord-Oost Europa in de zeventiende eeuw. Dit project zet zij momenteel als promotieonderzoek voort aan de Universiteit van Utrecht.

Drs Carla Oldenburger-Ebbers is vanaf 1980 tot heden conservator Bibliotheek Wageningen UR en doet onderzoek in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, in het bijzonder in de beplantingsgeschiedenis van Nederlandse tuinen, parken en buitenplaatsen.

Zij is actief in de wereld van het behoud van het groene culturele erfgoed, als vice-voorzitter van de Nederlandse Tuinenstichting en voorzitter van de Monumentencommissie van deze stichting; voorzitter van de Stichting Cascade, Tuinhistorisch Genootschap voor de bestudering van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur; bestuurslid van de Stichting De Donderberggroep en adviseur voor de Stichting Gelders Landschap.

